

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет соціальних наук та соціальних технологій
Кафедра психології та педагогіки

Магістерська робота
освітньо-кваліфікаційний рівень – магістр

на тему: **«ВПЛИВ Я-КОНЦЕПЦІЇ БАТЬКІВ НА ФОРМУВАННЯ
ОБРАЗУ РОДИНИ У ПІДЛІТКІВ»**

Виконав: студент 2-го року навчання,
спеціальності 053 «Психологія»

Червінський Семен-Олександр Миколайович

Керівник Богданов С.О.,
кандидат психологічних наук, старший викладач

Рецензент _____

Магістерська робота захищена з
оцінкою «_____»

Секретар ДЕК _____

«___» _____ 2020 р.

Київ – 2020

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1.....	8
АНАЛІЗ ОСНОВНИХ ТЕОРЕТИЧНИХ ПІДХОДІВ ДО ВИВЧЕННЯ ВПЛИВУ Я-КОНЦЕПЦІЇ БАТЬКІВ НА ОБРАЗ РОДИНИ У ПІДЛІТКІВ	8
Поняття Я-концепції у поглядах вітчизняних та зарубіжних дослідників	8
1.2 Етапи формування Я-концепції.....	23
1.3. Роль сім'ї у формуванні особистості підлітка та образу родини.....	31
Висновки до першого розділу.....	52
РОЗДІЛ 2.....	54
МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	54
2.1 Методологічний апарат дослідження	54
2.2 Обґрунтування вибору методик дослідження	63
Висновки до другого розділу.....	67
РОЗДІЛ 3.....	68
АНАЛІЗ РЕЗУЛЬТАТІВ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ ОБРАЗУ Я-КОНЦЕПЦІЇ БАТЬКІВ НА ОБРАЗ РОДИНИ У ПІДЛІТКІВ	68
3.1 Результати психологічної діагностики	68
Рисунок 3.1 – Результати діагностики самооцінки у вибірці досліджуваних	69
3.2 Аналіз отриманих результатів	77
Висновки до третього розділу	81
ВИСНОВОК.....	83
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	86

ВСТУП

Обґрунтування актуальності дослідження. На сучасному етапі розвиток суспільства характеризується кризовими станами в різних сферах, в тому числі і в сфері громадської духовності. Це виражається в переоцінці існуючих стереотипів, норм і цінностей, що виявляються в фіксованих установках щодо таких елементів соціальної дійсності, які для особистості представляють особливий інтерес і значимість. Особливо актуальним це питання стає в контексті вивчення особливостей підліткового віку, який дослідники характеризують як особливо значимий в розвитку особистості, появи у неї соціально активних форм поведінки. На свідомості підлітка, що перебуває в стані формування насамперед відбиваються процеси, що відбуваються в сімейному житті, і від того, яких принципів, норм і цінностей дотримуються батьки, багато в чому буде залежати розвиток соціальної сфери країни в подальшому.

Загалом, сімейні відносини на сучасному етапі розвитку представляють великий інтерес для вивчення в таких галузях знань як психологія, соціологія, культурологія, правознавство, етнографія, педагогіка, історія.

У сучасному світі сім'я має величезне значення не тільки для конкретної людини, але і для розвитку суспільства в цілому, для зміни і становлення норм в історичному розвитку соціальних відносин. Сфера сім'ї і сімейних взаємин є однією з найбільш важливих сфер життєдіяльності суспільства, вона включена в усі процеси, що відбуваються в соціумі, і здійснює на них безпосередній вплив.

Сім'я - це унікальне об'єднання людей, здатне закладати або змінювати цінності. Вона є життєво необхідною умовою для становлення особистості, адже сім'я може задовольняти базові потреби, надавати почуття безпеки. Сім'я - це той осередок, де людина завжди кохана, шанована, де особистість готові прийняти і після запаморочливого успіху і після величезної невдачі. Саме тут

ми отримуємо базовий розвиток, навички праці, основи естетики. Сім'я задовольняє (або допомагає задовольняти) всі потреби згідно піраміди потреб Маслоу.

Актуальність представленого дослідження зумовлена тим, що багато дітей підліткового віку відчують труднощі в процесі соціалізації. Сім'я як інститут первинного соціального становлення особистості здатна допомогти підлітку стати повноцінним членом суспільства або, навпаки, ускладнити цей процес.

Ступінь теоретичної розробленості проблеми. На сьогоднішній день розглядаються такі аспекти функціонування образу Я: основні його характеристики (В. Г. Воронцова, Е. В. Гривко, Н. М. Михайлова), типи і форми (С. В. Тарасов), психологічні особливості образу Я (Ш. А. Амонашвілі, Л. І. Божович, Л. С. Виготський, А. А. Люблінська, І. А. Кудасева), виділені ключові принципи формування образу Я (Т. А. Замятіна, С. В. Тарасов, Б. М. Целковніков), взаємозв'язок даної якості з іншими процесами становлення особистості (Е. І. Моносзон, Р. М. Рогова).

Велика кількість зарубіжних досліджень присвячено вивченню впливу сім'ї на соціалізацію підлітка. Дж. Колеман, Т. Парсонс в своїх роботах підкреслюють нерозривність процесів сімейного виховання і соціалізації підлітка. Е. Дюркгейм, М. Мід, вивчаючи процес соціалізації підростаючого покоління, виділяють авторитет і владу батьків в якості найбільш потужного чинника впливу на формування у підлітка правил і моделей поведінки в соціумі. У. Бронфенбреннер, Н. Таллмен, досліджуючи вплив процесів, що відбуваються в соціумі, на сімейну соціалізацію підлітка, прийшли до висновку, що вони роблять безпосередній вплив на формування ціннісних орієнтацій підлітка і зразків його поведінки в суспільстві.

Вивченням і аналізом залежності процесу соціалізації і успішного подолання індивідом підліткової кризи від відносин всередині сім'ї, сформованого типом дитячо-батьківських відносин займалися І. С. Кон, Т. І. Димнова, О. Г. Харчев. О. В. Мудрик, всебічно вивчаючи процес соціалізації,

серед мікрофакторів, що впливають на соціалізацію підлітка, виділяє сім'ю як інститут первинного соціального становлення особистості індивіда в підлітковому віці, вважаючи пріоритетним вплив на підлітка виховного впливу батьків.

В даний час з'являється все більше наукових робіт, присвячених вивченню проблеми впливу стилю сімейного виховання на формування у підлітка соціально значущих умінь, якостей особистості і переконань (А. В. Варшал, Е. Р. Слобідська, А. Я. Варга). Велика кількість наукових робіт аналізує вплив батьківської компетентності, ціннісних орієнтацій і норм поведінки батьків на процес соціалізації підлітка (О. Н. Бардіан, К. Д. Хломов і ін.). Сімейні цінності були об'єктом дослідження К.К. Баздирєва, С.С. Бурової, Б.І. Говако, І.С. Голода, М.С. Мацковського, О.Г. Харчова, Л.Г. Чорної; гендерні та сімейні образи та ідеали вивчалися А.І. Захаровим, Д.Н. Ісаєвим, В.Є. Каганом, В.Л. Ситніковим, Т.І. Юферєвою; дослідження сімейних уявлень знайшло своє відображення в роботах Т.В. Андрєєвої, Р.В. Овчарової, В.О. Сисенко, Б.Ю. Шапіро.

Отже, аналіз ступеню теоретичної розробленості проблеми дозволяє зробити висновок, що дослідження шлюбно-сімейних уявлень та орієнтацій молоді - традиційна сфера наукових інтересів багатьох вчених. Втім, сучасні прикладні дослідження, зосереджені на українських реаліях, залишаються актуальними

У зв'язку з вищесказаним, *метою* нашого дослідження є емпіричне вивчення особливостей впливу образу Я-концепції батьків на образ родини у підлітків.

Об'єктом дослідження образ родини у підлітків.

Предметом дослідження ми позначили специфіку впливу образу Я-концепції батьків на образ родини у підлітків.

Гіпотези дослідження:

1. Образ родини у підлітків тотожний образу родини у батьків.

2. На формування образу родини у підлітків впливає Я-концепція і образ родини.

3. У дітей, чий батьки мають адекватну Я-концепцію, образ родини також буде адекватним.

Для реалізації мети роботи нами передбачалося досягнення таких **завдань** як:

1. Проаналізувати поняття Я-концепції в роботах вітчизняних і зарубіжних дослідників.
2. Розглянути основні етапи формування Я-концепції.
3. Проаналізувати роль сім'ї у формування особистості підлітка, зокрема, у становленні образу родини
4. Обґрунтувати методи та методологію емпіричного дослідження
5. Провести емпіричне дослідження впливу образу Я-концепції батьків на образ родини у підлітків
6. Проаналізувати отримані результати, сформулювати відповідні висновки.

Для проведення дослідження нами використовувалися теоретичні та емпіричні методи. Теоретичними методами дослідження виступили метод аналізу наукових систем знань, аналітико - синтетичний, індуктивно - дедуктивний методи, метод узагальнення та систематизації знань.

Серед практичних методів, що застосовуються нами для вирішення завдань дослідження, виступили методи психодіагностики та методи математичної статистики. Узагальнення результатів здійснювалося за допомогою інтерпретаційних методів (класифікація і узагальнення емпіричних даних).

Наукова новизна і практична значущість дослідження. Практична значимість отриманих результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані в консультативній, психодіагностичній діяльності при роботі з підлітками, з метою діагностики і корекції їх індивідуально-особистісних особливостей. Отримані результати також розширюють і доповнюють існуючі

теоретичні уявлення про ціннісні орієнтації і соціальних установках та особливості їх функціонування в підлітковому віці.

Структура роботи. Робота складається з вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків та списку використаних джерел, який налічує 65 позицій, а також включає 3 рисунки, 2 таблиці.

РОЗДІЛ 1.

АНАЛІЗ ОСНОВНИХ ТЕОРЕТИЧНИХ ПІДХОДІВ ДО ВИВЧЕННЯ ВПЛИВУ Я-КОНЦЕПЦІЇ БАТЬКІВ НА ОБРАЗ РОДИНИ У ПІДЛІТКІВ

Поняття Я-концепції у поглядах вітчизняних та зарубіжних дослідників

Особистість – складне утворення, яке набувається дитиною в соціокультурному середовищі в процесі взаємодії з іншими в ході спільної діяльності і спілкування. Ступінь сформованості та розвиток особистісних утворень (Я концепції, Я образу, самооцінки, самосвідомості, ін.) визначають життєвий шлях індивіда. Як зазначає С. Посохова, у цілях самозбереження і самореалізації індивід з раннього дитинства змушений включатися в систему суспільних зв'язків, вступати в комунікацію з іншими людьми, узгоджувати з ними свої дії і поведінку. Наслідком цього включення є формування особистості [11].

Особистість є відносно сталим утворенням, відповідальним за відносини індивіда і соціуму, і ця сталість дає змогу прогнозувати поведінку людини у досить широкому колі ситуацій. До розуміння особистості в психології існує безліч різних визначень. Так, представники загальнолюдського підходу, засновником якого вважають К. Маркса, розглядають особистість як сукупність загальнолюдських відносин. В галузевому підході, який є домінуючим переважно в соціальних науках, особистість визначається як якість суб'єкта [22].

В рамках конкретних концептуальних авторських теорій в рамках єдиної науки особистість розглядається як конкретна людина, узята в системі його стійких соціально обумовлених психологічних характеристик, які проявляються в суспільних зв'язках і відносинах, визначають її моральні вчинки і мають істотне значення для нього самого і оточуючих. Розглянемо

детальніше розуміння особистості в ряді теоретичних психологічних концепцій [35].

Згідно А. Н. Леонтьєва, особистість - сукупність суспільних відносин, що реалізуються в різноманітних діяльностях, це відносно пізній продукт суспільно-історичного і розвитку людини в онтогенезі [41].

На думку С. Л. Рубінштейна, особистість - сукупність внутрішніх умов, через які переломлюються всі зовнішні впливи.

Б. Г. Ананьєв розглядає особистість як суб'єкт суспільної поведінки і комунікації.

Особистість, на думку О. В. Петровського - людина як суспільний індивідуум, суб'єкт пізнання і об'єктивного перетворення світу, розумна істота, що володіє мовою і здатна до трудової діяльності [29].

Особистість, згідно з К. К. Платонова, людина як носій свідомості.

Особистість в роботах Б. Д. Паригіна - це інтегральне поняття, що характеризує людину як об'єкта і суб'єкта біосоціальних відносин і об'єднує в ній загальнолюдське, соціально-специфічне і індивідуально-неповторне.

Особистість, з одного боку, позначає конкретного індивіда, що є суб'єктом діяльності, в єдності його індивідуальних властивостей і його соціальних ролей. З іншого боку, особистість розуміється як соціальна властивість індивіда, сукупність інтегрованих у ньому соціально значущих рис, що утворилися в процесі прямої і непрямой взаємодії даної особи з іншими людьми і роблять його, в свою чергу, суб'єктом праці, пізнання і спілкування [18].

Особистість є суб'єктом соціальних відносин, вона визначається своїм ставленням до навколишнього світу, до інших людей, до оточення. Ці відносини реалізуються в діяльності, з допомогу якої людина може проявити себе і сформуватися як особистість.

Таким чином, в загальнопсихологічному розумінні, особистість розуміється як конкретна людина, що є представником певного суспільства, певної соціальної групи, що займається певним видом діяльності, яка

усвідомлює своє ставлення до навколишнього і наділена індивідуально-психологічними особливостями.

Людина як особистість з точки зору психології характеризується такими якостями як [7]:

- самосвідомість, здатна до розвитку;
- активність;
- наявність Я-образу;
- спрямованість;
- здатності;
- характер.

Психічний розвиток людини нерозривно пов'язаний з формуванням її самосвідомості. Вивченням цього складного і багатогранного питання займається безліч дослідників протягом досить тривалого часу.

У психологічній науці самосвідомість характеризується як сукупність психічних процесів, за допомогою яких індивід усвідомлює себе як суб'єкта діяльності, а його уявлення про самого себе складаються в певний «образ «Я».

В даний час в багатьох дослідженнях переосмислюються сутнісні характеристики особистісного в людині. Все більше висувуються на передній план різні внутрішньоособистісні утворення, такі як саморозуміння, рефлексія, Я-концепція, Я-образ, довіру до себе. особливу значущість представляє таке системне утворення, як Я-концепція, оскільки в ній відображено істотне для особистості співвідношення «Потенцій і тенденцій» (Б. Г. Ананьєв, В.М. Мясіщев), її «можливостей і прагнень», певні соціальні умови, що вплинули на вивчення Я-концепції привели до умовно-схематичного її розгляду поза цілісною теорією особистості. К. А. Абульханова зазначає, що проблема Я-концепції, яка активно вивчається вченими у всьому світі, виявилася маловивченою в вітчизняній психологічній науці [23].

У науковій літературі поняття «Я-концепції» виникло в зв'язку з необхідністю вивчення і опису глибинних психологічних структур і особистісних процесів. Воно використовується в комплексі з такими

поняттями, як «самосвідомість», «самооцінка», «образ Я», «Я», «картина Я», «уявлення про себе» і нерозривно пов'язане з ними [16].

Зміст і обсяг поняття «Я-концепція» до сьогоденного часу залишаються досить неоднозначними. Внесок у дослідження даного феномена був внесений безліччю вчених, які так чи інакше висвітлювали проблеми самосвідомості особистості і вивчали його з різних позицій.

Відомими є різні напрямки дослідження людського Я: рефлексивне Я і рефлексивне Я (І. Кон), ідеальне Я і реальне Я (К. Роджерс, К. Хорні), суспільство і Я (Е. Фромм), мотивація (А. Маслоу), Я-вчинок (В. Роменець), Я-проблема (А. Фурман) [28].

У психологічній науці є ряд теоретичних шкіл, які вивчають Я концепцію. Кожна з них по різному підходить до визначення Я концепції. У. Джемс першим з психологів розпочав розробляти проблематику “Я концепції”. Глобальне особистісне Я він розглядає як первинне утворення, в якому поєднуються Я усвідомлююче і Я – як об’єкт. На його думку, це дві сторони одного цілого, які завжди існують узгоджено: одна з них являє собою чистий досвід (Я - усвідомлююче), а друга – зміст цього досвіду (Я – як об’єкт). Головним орієнтиром для Я концепції є Я іншої людини, тобто уявлення людини про те, що думають про неї інші: “Я – яким мене бачать інші” і “Я – яким я сам себе бачу” дуже подібні за своїм змістом. Ч. Кулі запропонував теорію Я-дзеркального, стверджуючи, що уявлення людини про те, як її оцінюють інші, суттєво впливає на її Я концепцію [6].

Основоположником вивчення «образу Я» вважається У. Джемс. Глобальне особистісне «Я» їм розглядається як подвійне утворення, яке поєднує в собі Я-усвідомлення (І) і Я-як-об’єкт (Ме). Це дві сторони єдиної цілісності, які завжди існують одночасно. Одна з них являє собою чистий досвід, а інша - зміст даного досвіду (Я-як-об’єкт).

На початку ХХ століття в соціології «Я-концепція» вивчалась такими дослідниками як Ч. Х. Кулі і Дж. Г. Мід. Авторами була представлена теорія «дзеркального Я» і в основі якої лежала теза про те, що саме суспільством

визначається як розвиток, так і зміст «образу Я». Розвиток «образу Я» здійснюється на основі двох типів сенсорних сигналів, таких як безпосереднє сприйняття і послідовні реакції людей, з якими особистість себе ідентифікує [2].

В контексті когнітивної психології «образ Я» відноситься до процесів («Я-процеси»), які характеризують самопізнання особистості. Цілісність «Я-концепції» при цьому заперечується, так як вважається, що особистість має великим числом концепцій «Я» і процесами самоконтролю, які можуть трансформуватися в різні моменти часу від ситуації до ситуації.

Інший підхід до вивчення «Я» пропонується в психоаналітичній школі зарубіжної психології. Зокрема, З. Фрейдом розглядається «образ Я» в тісному взаємозв'язку з тілесними переживаннями і вказується на важливість соціальних зв'язків і взаємодії з іншими людьми в психічному розвитку індивіда, при цьому всі психічні акти виводяться з біологічної природи тіла [35].

Представники класичного психоаналізу зміщують акценти у вивченні проблеми «Я-концепції» на дослідження впливу ролі біологічного на суспільство - в психосоціальної концепції Е. Еріксона, в школі міжособистісних відносин Г. Саллівана, К. Хорні, в теорії «власного Я» Х. Кохута. У зазначених концепціях «образ Я» видається в контексті аналізу взаємодії індивіда як біологічної істоти і соціуму в різних площинах. В результаті цього були запропоновані еволюційна, динамічна і структурна теорії освіти уявлень особистості про своє «Я» [49].

Дж. Ліхтенберг розглядається «образ Я» як чотирьохступінчасту схему розвитку в усвідомленні власного «Я». Перший елемент - це розвиток до рівня самодиференціації, або формування первинного досвіду, другий елемент представляється об'єднанням упорядкованих груп уявлень людини про себе, третій - виражений у формі інтеграції в «чітке Я» всіх тілесних уявлень людини про себе і грандіозних «образів Я», а четвертий - в упорядкуванні «зв'язкового Я» в психічній житті і його впливом на нього.

Пізніше Дж. Марсія вніс уточнення, що в ході формування ідентичності («образу Я») виділяють чотири її статуси, які визначаються в залежності від рівня самопізнання індивіда [18 []]:

- досягнута ідентичність (встановлена після пошуку і вивчення себе);
- ідентифікаційний мораторій (на етапі кризи ідентичності);
- неоплачена ідентичність (прийняття ідентичності іншої людини без процесу самопізнання);
- дифузна ідентичність (яка позбавлена будь-якої ідентичності або зобов'язань перед будь-ким).

В рамках психодинамічного підходу аналізуються структурні поняття «образу Я» особистості - такі, як «Я-конструкт», «Я-об'єкт», «реальне Я», розкривається зміст внутрішньоособистісних конфліктів в структурі «Я», є класифікація механізмів психологічного захисту, які складають найважливіші елементи актуальних уявлень про «образ Я». Однак психодинамічний підхід не повною мірою розкриває динаміку і структуру всіх значень і особистісних смислів суб'єкта, в ньому описуються тільки механізми, які опосередковано беруть участь в їх перетворенні.

Представниками гуманістичного напрямку в психології розглядається «Я-концепція» як система самосприйняття і зв'язується розвиток уявлень про себе з безпосереднім особистісним досвідом. При цьому в рамках даного напрямку представляється теза про цілісність організму, наявності зв'язку внутрішнього функціонування і взаємодії з навколишнім середовищем в контексті єдиного поля діяльності. Ключовою характеристикою цього підходу можна назвати формування положень про індивідуальність досвіду особистості та її прагнення до самоактуалізації [9].

Основою, яка визначає інтенсивність і спрямованість саморозвитку особистості, виступають її потреби. Важливою якістю в становленні саморозвитку людини виступає персоналізація, формування якої найбільш активним представляється в юності. Персоналізація, виступаючи головним мотиватором діяльності індивіда, викликає у нього прагнення до досягнення

успіхів, саморозвитку. Потреба в персоналізації, також розглядається як потреба «бути особистістю» забезпечує активність включення особистості в систему соціальних взаємозв'язків, в практику і разом з тим виявляється обумовленою даними соціальними зв'язками.

Прагнучи включити своє «Я» в свідомість, волю і почуття інших через активну участь у спільній діяльності, залучення їх до власних інтересів і бажань, індивід, отримавши в порядку зворотного зв'язку певну інформацію про свій успіх, задовольняє таким чином потреби в персоналізації [24].

У роботах А. Маслоу підкреслюється, що вибір людини на користь зростання в напрямку самоактуалізації повинен здійснюватися в кожній з ситуацій вибору. Свобода і самовираження, таким чином, є об'єктивними цілями, до яких прагне кожен індивід. Можна стверджувати, що результатом кожного з актів самоактуалізації як вищої форми саморозвитку особистості виступає придбання тих чи інших компетентностей, які передбачають володіння людиною відповідними компетенціями, найважливішими з яких є [36]:

- наявність певних знань, умінь і навичок (в тому числі навичок саморозуміння, самоврядування);
- розуміння міри відповідальності за результати своїх дій.

Функціями «Я-концепції», відповідно до позиції К. Роджерса, виступають контроль і інтерпретація поведінки, його вплив на вибір індивідом своєї активності, що може призводити до розвитку позитивної та негативної «Я-концепції».

З вивченням «Я» як системи досвіду пов'язана також теорія особистісних конструктів Дж. Келлі, яка оперує поняттям конструкту як одиниці досвіду, як одного із способів тлумачення реальності, який був винайдений людиною. Людський досвід, таким чином, розвивається на підставі системи особистих конструктів [12].

Серед дослідників «образу Я» не можна не згадати Р. Бернса. Його трактування «Я-концепції» пов'язане, в більшій мірі, з уявленнями про

самооцінку як сукупність установок особистості «на себе» і як суми всіх уявлень людини про саму себе. Це, на думку Р. Бернса, впливає з виділення описового й оцінного компонентів Я-концепції. Описовому компоненту відповідає поняття «картина Я», а компонентом, пов'язаних зі ставленням людини до себе або до окремих своїх якостей - поняття «самооцінка», або «самоприйняття».

На думку Р. Бернса, «образ Я» визначає не тільки те, що собою представляє людина, але також і те, що вона про себе думає, як аналізує своє діяльне начало і можливості особистісного розвитку в майбутньому. Характеризуючи структуру «Я-концепції», Р. Бернс зазначає, що «образ Я» і самооцінка піддаються лише умовному концептуальному розрізненню, оскільки в психологічному плані вони нерозривно пов'язані між собою [9].

Ідеальне Я складається з цілого ряду уявлень, що відбивають потаємні сподівання і прагнення індивіда, ці уявлення бувають відірвані від реальності. Згідно К. Хорні, велика розбіжність між реальним і ідеальним Я нерідко веде до депресії, зумовленої недосяжністю ідеалу.

Г. Олпорт вважає, що ідеальне Я відображає цілі, які індивід пов'язує зі своїм майбутнім. Комбс і Соупер розглядають ідеальне Я як образ людини, якою індивід хоче або сподівається стати, тобто як набір рис власної особистості, які необхідні, з його точки зору для досягнення адекватності, а іноді і досконалості.

Багато авторів пов'язують ідеальне Я з засвоєнням культурних ідеалів, уявлень і норм поведінки, які стають особистими ідеалами завдяки механізмам соціального підкріплення, такого роду ідеали властиві кожному індивіду [55].

Ідеальний образ, як і «понад -Я», вважається інстанцією, що здійснює регулюючу функцію, відповідальної за відбір вчинків. Помилково змішувати ці два поняття: дорогий кожному і більш-менш нереальний ідеальний образ далекий від того тирана, яким часом є «понад -Я». «Понад -Я» виконує репресивні функції, і воно лежить в основі почуття провини, тоді як за допомогою ідеального образу здійснюється відносна оцінка різних дій;

можливо, що ідеальний образ впливає на наміри, а не на дії. Можна співвіднести це поняття ідеального образу з тим, що А. Адлер називає метою або планом життя [61].

Реальне Я, будучи сильним і активним, дозволяє приймати рішення і брати на себе відповідальність за них. Воно веде до справжньої інтеграції і здоровому почуттю цілісності, тотожності.

К. Хорні відокремлює актуальне, або емпіричне, Я від ідеалізованого Я, з одного боку, і реального Я - з іншого. Актуальне Я - всеохоплююче поняття для всього, чим є людина в даний час: для його тіла і душі, здоров'я і невротичності. Актуальне Я - те, що має на увазі суб'єкт, коли говорить, що хоче знати себе, тобто хоче знати, яким є. Ідеалізоване Я - це те, чим суб'єкт є в своєму ірраціональному уяві або чим повинен бути згідно диктату невротичної гордості. Реальне Я - це «споконвічна» сила, що діє в напрямку індивідуального росту і самореалізації, з якої суб'єкт може знову досягти повної ідентифікації, коли він вільний від неврозу. Реальне Я - це те, на що посиляється суб'єкт, коли говорить, що хоче знайти себе. Реальне Я для невротиків є можливим Я - на протиположному до ідеалізованого Я, яке неможливо досягти [19].

Поняття «можливе Я» було введено в ужиток в рамках аналізу структури Я-концепції як цілісного утворення. М. Розенберг і Г. Каплан, розглядаючи ідею багаторівневої організації Я -Образ (будови Я-концепції), виділяють різні «плани функціонування» Я-концепції (план реальності, план фантазії, план майбутнього тощо., В тому числі - і план можливості). «Можливе Я», відповідне плану можливостей, є уявлення людини про те, яким він міг би стати. Воно не тотожне «ідеальному Я», заданому соціальними нормативами і повинності, бо включає в себе негативні самохарактеристики, воно відмінно від «бажаного Я», безпосередньо визначається нашими мотиваціями, так як включає в себе рефлексію моментів мимовільності в саморозвитку [3].

Більш детально і у відриві від ідеї рівневого будови поняття «можливе Я» розроблено в концепції Х. Маркус. Нею було введено поняття «робочої Я-концепції» - Я-концепція в даний час і в заданому соціальному контексті взаємодії, частина загального репертуару Я, який визначається на мікро- і макро-соціальному рівні. Якись робочі Я-концепції актуалізуються частіше, якись - рідше, питання про стабільність / мінливості Я-концепції починає звучати як питання ймовірності появи тієї чи іншої приватної Я-концепції в ситуації конкретного соціального взаємодії [22].

Ця ідея «імовірності», певної відносності самовиявів визначила появу категорії «можливого Я» - згідно Маркус і Нуріус, воно є екстраполяцією нашої поточної робочої Я-концепції. «Можливих Я» настільки ж необмежена кількість, як і робочих Я-концепції; вони можуть бути як негативними, так і позитивними. За Маркус і Нуріус «можливе Я» - це наші уявні уявлення про те, чим ми станемо в майбутньому (як «хороші», так і «погані»), що мають мотивуючу функцію - образ себе успішного в майбутньому або уявлення про себе як про потенційного невдачу «творить» реальний успіх чи невдачу. Крім того, сильні відмінності між поточною «робочою Я-концепцією» і «можливим Я» є джерелом тривожних або депресивних станів [25].

На думку О. Н. Леонтьєва, самооцінці як особистісному утворенню належить центральна роль в загальному контексті розвитку особистості, її можливостей, спрямованості, а прийняті особистістю цінності складають ядро самооцінки. Самооцінка є основним складовим компонентом самосвідомості, вона стрижнем всього цього процесу, а також показником індивідуального рівня розвитку особистості.

На формування самооцінки впливають багато факторів, що діють ще з періоду раннього дитинства, наприклад, ставлення батьків, положення серед однолітків, ставлення педагогів. Зіставляючи думку про себе оточуючих людей, людина формує свою самооцінку, при цьому, спочатку навчаючись оцінювати інших, і тільки потім – себе [38].

Внаслідок ряду факторів у людини може сформуватися і неправильна, порушена самооцінка. Існує два варіанти порушення розвитку самооцінки [18]:

1) Занижена самооцінка. Симптомами заниженої самооцінки виступають: тривожність, невпевненість людини в своїх силах і можливостях, відмова від важких (об'єктивно і суб'єктивно) справ.

2) Завищена самооцінка. Завищена самооцінка може проявлятися в таких особливостях поведінки, як домінування, демонстративність, неадекватна реакція на оцінку оточення, ігнорування власних помилок, заперечення неуспіху.

Л. Д. Столяренко говорить про такі можливі види самооцінки як адекватна (людина об'єктивно оцінює себе), неадекватно завищена або неадекватно занижена. При цьому рівень самооцінки впливає також на рівень домагань особистості, який характеризує ступінь труднощів тих цілей, до яких людина прагне, і досягнення яких представляється йому можливим і привабливим [61].

Е. В. Ішмаметьева пропонує поділяти самооцінку на такі види: завищена неадекватна, висока адекватна, занижена неадекватна, адекватна стійка самооцінка.

В. Джемс в своїх працях описав два різних аспекти сприйняття особистістю самої себе [11]:

- 1) Я - зміст (сукупність якостей, вміння описати себе),
- 2) Я - процес (опис себе в даний момент).

На основі цього опису Р. Бернсом було дано визначення такого поняття як «Я - концепція», а також розроблена її структура. Я - концепція - це сукупність всіх представників індивіда про себе, сполучена з їх оцінкою. Описову складову Я - концепції часто називають образом Я або картиною Я. Компонент, пов'язаний зі ставленням до себе або до окремих своїх якостей, називають самооцінкою або прийняттям себе.

Я - концепція, таким чином, по суті визначає не просто те, що собою являє індивід, а й те, що він про себе думає, як дивиться на своє діяльне начало і можливості розвитку в майбутньому. Предметом самосприйняття і самооцінки індивіда можуть, зокрема, стати його різні особистісні прояви, такі як тіло, здібності, соціальні відносини.

Розглянемо три найбільш важливі моменти для розуміння самооцінки.

По-перше, значну роль в її формуванні відіграє зіставлення Я - реального і Я - ідеального. У класичній концепції В. Джемса уявлення про актуалізацію ідеального Я закладено в основу поняття самооцінки, яка визначається при цьому як математичне відношення - реальних досягнень особистості до її домагань [8].

Другий фактор, який грає важливу роль у формуванні самооцінки, взаємопов'язаний з інтеріорізацією соціальних реакцій оточення на даного індивіда. Таким чином, людина схильна оцінювати себе так, як, на його думку, його оцінюють інші. Такий підхід до розуміння самооцінки був сформульований і розвинутий в роботах М. Міда [23].

Третій фактор, що відображає природу і формування самооцінки, полягає в оцінці індивідом успішності своїх дій і проявів через призму власної ідентичності. Особистість схильна відчувати задоволення не з того, що вона просто щось робить добре, а від того, що він обрала певну справу і саме її робить добре. Таким чином, люди докладають великих зусиль для того, щоб з найбільшим успіхом «вписатися» в структуру суспільства.

Слід особливо підкреслити, що самооцінка, незалежно від того, чи лежать в її основі власні судження індивіда про себе або інтерпретації суджень інших людей, індивідуальні ідеали або культура але задані стандарти, завжди носить суб'єктивний характер [57].

Таким чином, більшість дослідників розглядає самооцінку як оцінку особистістю себе, своїх можливостей, якостей і свого місця в соціумі. Це узагальнене і одночасно диференційоване ставлення людини до себе; найважливіше особистісне утворення, яке бере участь в регуляції людиною

діяльності; автономна характеристика особистості, її центральний компонент, що формується за активної участі самої особистості.

У структурно-динамічному підході переважають уявлення про те, що «Я-концепція» формується під впливом оцінного ставлення власних мотивів, цілей і результатів вчинків індивіда з іншими людьми, з традиційними канонами і соціальними нормами поведінки, які прийняті в суспільстві. В контексті структурно-динамічного підходу до вивчення «образу Я» здійснюється співвіднесення стійких і динамічних характеристик, самосвідомості і «образу Я». «Образ Я» являє собою структурне утворення, а самосвідомість - його динамічну характеристику [61].

У вітчизняній психології поняття «Я-концепція» аналізувалося, в основному, в контексті вивчення самосвідомості. Дана проблематика відображена в дослідженнях таких авторів як В. В. Столін, Т. Шибутані, Е.Т. Соколова, С. Р. Пантелєєв, М. І. Сарджвеладзе [8].

Такими авторами як Е.Т. Соколова, Ф. Патакі представляється «Я-концепція» як інтегративне установче утворення, що включає такі компоненти:

- 1) когнітивний, що являє собою образ своїх якостей, можливостей, здібностей, соціальної значущості, зовнішніх рис;
- 2) афективний - ставлення до самого себе (самоповага, себелюбство, самоприпинення і т. Д.), в тому числі і як до власника цих якостей;
- 3) поведінковий - реалізація на практиці мотивів, цілей у відповідних поведінкових актах.

У свою чергу, В. В. Столін в «Я-концепції» виділяє три рівні:

- 1) фізичний «образ Я», або схема тіла, який обумовлений потребою у фізичному благополуччі організму;
- 2) соціальна ідентичність, взаємопов'язана з потребою індивіда належати до певної спільноти і обумовлена прагненням перебувати в даній спільноті;

3) диференційований «образ Я», який характеризує знання про себе в порівнянні з іншими людьми, і надає людині відчуття своєї унікальності і забезпечує потреби в самовизначенні і самореалізації.

Самосвідомість, відповідно до позиції А. Г. Спіркіна, визначається як усвідомлення і оцінка індивідом власних дій, їх результатів, думок, почуттів, моральності та інтересів, ідеалів і мотивів поведінки, а також цілісна оцінка себе і свого місця в житті.

Категорії «Я-концепції» базуються, як і будь-яка система категоризації, на сприйнятті внутрішньогрупових подібностей і міжгрупових відмінностей. Вони організовані в єдину ієрархічно класифіковану систему і існують на різних рівнях абстрагування: чим більший обсяг значень охоплює категорія, тим вище рівень абстрагування, і кожна категорія включається в якусь іншу (вищу) категорію, якщо вона не представляє собою найвищу. «Я-концепція» і самосвідомість є тотожними один одному, визначаючи одне й те саме явище, яке спрямовує процес ідентифікації і іменується в психології як особистість [23].

Виходячи з вищесказаного, «Я-концепція» може бути представлена як структура, що виконує функцію регуляції поведінки у відповідних умовах, що включає в себе наступні компоненти [14]:

- 1) провідні життєві смисли;
- 2) когнітивний;
- 3) афективний;
- 4) когнітивний.

Життєві смисли обумовлюють особистісну упередженість у виборі напрямку в розвитку і реалізації «граничних життєвих смислів», що визначають розвиток і самореалізацію індивіда і є в структурному відношенні в термінах теорії конструктів Дж. Келлі «домінантним конструктом» щодо інших елементів, що входять в «образ Я».

Когнітивний компонент відноситься до самовизначення в термінах фізичних, інтелектуальних і моральних особистісних рис. Афективний

компонент включає поточний психічний стан особистості. Когнітивний компонент складається з поведінкових характеристик, що є важливим регулятором самосвідомості і соціальної поведінки, і визначається провідним стилем діяльності особистості [9].

Таким чином, ми визначили процес формування Я-концепції як усвідомлений, цілеспрямований розвиток себе, що включає самостійне вдосконалення своїх знань, умінь, особистісних і функціональних якостей, компетенції в цілому, що забезпечують ефективність виконуваної діяльності в різних сферах. Даний процес являє собою єдність таких компонентів:

- особистісний розвиток (особистісне зростання);
- інтелектуальний розвиток;
- відповідного напрямку підготовки (кваліфікаційне) розвиток;
- підтримка фізичного стану.

Ефективність формування Я-концепції особистості залежить від ряду факторів, що включають:

- організаційні та соціально-психологічні умови становлення особистості;
- доступності для особистості сучасних інформаційних систем, а також готовності до взаємодії з ними;
- забезпечення умов особистісного розвитку.

Таким чином, представлені вище результати аналізу наукової літератури показують, що існує безліч підходів у вивченні «Я-концепції», «образу Я», що розглядають проблему в тісному зв'язку з самосвідомістю особистості, з різних теоретичних позицій, іноді взаємопов'язаних, а іноді і суперечать одна іншій.

1.2 Етапи формування Я-концепції

Проведений у попередньому параграфі роботи аналіз основних теоретичних концепцій, що представляють поняття Я-концепції, дозволяють зробити висновок, що Я-концепція розглядається у різних психологічних школах і напрямках, які торкаються проблем розвитку самосвідомості особистості. Слід зазначити, що ні у вітчизняній, ні у зарубіжній літературі не існує універсального визначення поняття Я-концепції, як немає і єдності в термінології [17].

Феномен Я-концепції часто виражається у таких визначеннях, як когнітивний компонент самосвідомості, самосприйняття, самоствавлення. Терміни, які одні дослідники вживають для позначення Я-концепції у цілому, інші використовують для позначення її окремих аспектів чи складових. До того ж, усе ще залишається недостатньо висвітленим питання феноменології Я-концепції в онтогенетичній площині [11].

Проблему «я», самосвідомість особистості і Я-концепцію вивчали і вивчають як зарубіжні, так і вітчизняні психологи. Великий інтерес до даної проблеми, швидше за все, обумовлений розумінням того, що ці структури є ядерною основою особистості, що визначає всі сторони її життєдіяльності, які є найважливішим чинником благополуччя людини. Саме тому важливо розуміти закономірності розвитку Я-концепції в онтогенезі, так як таке знання дозволить визначити шляхи профілактики порушень особистісного розвитку дитини, а також розробити по відношенню до нього оптимальні психокорекційні підходи, відповідні віковим завданням розвитку [49].

При великій кількості робіт, присвячених даній проблемі, до сих пір немає цілісного розуміння закономірностей становлення Я-концепції людини в онтогенезі. Це призводить до суперечливого тлумачення виявлених фактів, емпіричних даних, що показують особливості розвитку самосвідомості і Я-концепції. Наприклад, в сучасній психології існують різні точки зору на

зв'язок між процесами диференціації процесів формування Я-концепції у дитячому та дорослому віці [17].

Так, Е. Донахью з співавторами вважають, що інформація в Я-концепції представлена фрагментарно, вона перетинається з соціальними ролями і відносинами, реалізованими людиною. При цьому вони підкреслюють негативну зв'язок фрагментарності та емоційного благополуччя людини. Представники протилежної позиції підкреслюють центральну роль соціального оточення в самовизначенні, що, в свою чергу, призводить до потенційної множинності Я-аспектів (Р. Герген, П. Лінвілл). З їх точки зору, високий ступінь диференційованості Я-концепції є позитивним фактором, так як збільшує можливості адаптації людини до різних умов навколишнього середовища, що дуже важливо для сучасного світу. Сформована в психологічній науці ситуація, мабуть, обумовлена багатогранністю феноменів самосвідомості і Я-концепції, яка призводить до труднощів в її аналізі і складнощів в підборі відповідної методології дослідження. У той же час вона свідчить про необхідність розробки теоретичної моделі розвитку Я-концепції [65].

Аналіз дослідження з проблеми дозволив встановити, що поширеним є підхід, при якому сутність самосвідомості розкривається через розуміння себе - саморозуміння, яке в свою чергу розглядається нами як одне з психологічних умов розвитку позитивної Я-концепції. Аналіз наукової літератури дозволив встановити, що Я-концепція є активним початком, виступаючим в трьох функціонально-рольових аспектах [51]:

- Я-концепція як засіб забезпечення внутрішньої узгодженості
- Я-концепція як інтерпретація досвіду
- Я-концепція як сукупність очікувань.

Основні функції Я-концепції:

- регуляція,
- адаптація
- захист

- домагання
- репрезентація.

Дослідники свідчать, що позитивну Я-концепцію можна прирівняти до позитивного ставлення до себе, до самоповаги, прийняття себе, відчуття власної цінності у всіх аспектах - фізичному, соціальному, розумовому, емоційному. Вона розвивається в процесі самоактуалізації особистості на основі позитивного ставлення до себе.

Я-концепція – це особистісне ядро, особлива функція особистості, що розгортає механізм інтеграції – дезінтеграції, персоніфікації – деперсоніфікації. Я-концепція виступає, по-перше, структурою, що володіє «вбудованими» в особистісну систему механізмами; по-друге, є адекватним особистості способом функціонування у соціумі. Тим самим, Я-концепція являє собою інтегрований центр особистості. Я-концепція є вищим продуктом і утворенням свідомості, самосвідомості і несвідомого. Самосвідомість як функціональний механізм Я-концепції охоплює різні рівні свідомості і виражає систему відносин людини до себе, до людей, до світу. Я-концепція визначає орієнтацію людини у мінливих життєвих обставинах: активну – в одних випадках; пасивну, пов'язану з розчаруваннями – в інших [23].

Сучасними дослідженнями доводиться, що свідоме «Я» виростає в соціальному процесі (Г. М. Андрєєва, Н. Ф. Голованова, О. В. Хухлаєва, Т. Шибутатті і ін.). Маленька дитина виявляє своє «Я» як істота, що володіє певними намірами тільки у взаємодії з іншими, у взаємодії з соціумом. Те, як повідомляють дорослі першу інформацію дитині про неї, як оцінюють її досягнення, як здійснюється педагогічна та психологічна підтримка, багато в чому визначає, що може лягти в основу формування «Я» дитини [23].

Я-концепція особистості є результатом тривалого процесу розвитку, який починається з моменту народження дитини і здійснюється протягом усього життя індивіда. В ході цього процесу самосвідомість індивіда проходить ряд стадій. Одну з найбільш розроблених теорій стадійності розвитку Я-концепції запропонував американський психолог Г. Олпорт.

Перша стадія - відчуття свого тіла. Немовля не усвідомлює себе як окреме суще, тому він не робить різниці між тим, що є «моє» і що «не моє». Однак протягом першого року життя немовлята починають усвідомлювати багато відчуття, які виходять від м'язів, сухожиль, зв'язок, внутрішніх органів почуттів. Ці повторювані відчуття утворюють тілесну самість. В результаті немовлята починають відрізняти себе від інших об'єктів.

Друга стадія - відчуття самоідентичності, коли дитина усвідомлює самого себе в якості певної і найбільш важливої особи. Найбільш значущою відправною точкою для виникнення почуття цілісності і безперервності «Я» з плином часу стає власне ім'я дитини. У 2-3 роки, вивчивши своє ім'я, дитина починає осягати, що він залишається однією і тою ж людиною, незважаючи на всі зміни в її зростанні і у взаємодії із зовнішнім світом [50].

Третя стадія - формування самоповаги. Спочатку почуття самоповаги проявляється як почуття гордості, яке відчуває дитина, коли виконує щось самостійно. Таким чином, самоповага залежить від успішного виконання дитиною якогось завдання. Пізніше, у віці чотирьох-п'яти років, самоповагу набуває відтінок змагальності і виражається в захопленому вигуку «Я переміг», коли дитина виграє в якій-небудь грі. Визнання однолітків також стає важливим джерелом нових самооцінок протягом усього дитинства [49].

На четвертій стадії відбувається розширення меж самості. До 4-6-річного віку дитина починає усвідомлювати, що йому належить не тільки власне фізичне тіло, але також і значні елементи навколишнього світу, включаючи людей. Протягом цього періоду діти навчаються осягати значення «мій».

На п'ятому ступені у віці 5-6-ти років починає формуватися образ «Я». Це час, коли дитина починає дізнаватися те, чого від нього очікують батьки, родичі, вчителі та інші люди, яким вони хочуть її бачити. Саме в цей період дитина починає розуміти різницю між «Я-хороший» і «Я-поганий». З метою і прагненнях індивіда починають відбиватися очікування значущих для неї інших людей [47].

Шоста стадія (між 6 і 12 роками) характеризується усвідомленим раціональним управлінням собою. Індивід на цій стадії використовує абстрактну аргументацію і застосовує логіку для вирішення повсякденних проблем. Дитина ще не довіряє собі настільки, щоб бути морально незалежною. Швидше, вона догматично вважає, що його сім'я, група ровесників, релігія, вчителі та інші люди завжди мають рацію. Ця стадія розвитку самості відображає сильний конформізм, моральну і соціальну слухняність [36 []].

На сьомій стадії в підлітково-юнацькому віці відбувається оформлення «Я-концепції», цілісного почуття «Я» (постановка перспективних цілей, наполегливість в пошуку шляхів вирішення намічених завдань, відчуття того, що життя має сенс). В цьому суть даної стадії. Однак і в зрілому віці це прагнення розвивається, тому що розгортається новий етап пошуку самоідентичності, нового самосвідомості.

Восьма стадія у формуванні Я-концепції пов'язана з унікальною здатністю людини до самопізнання і самооцінці [24].

Таким чином, сенс «Я-концепції» складається на основі співвіднесення власних властивостей особистості з мотивом її діяльності. Існування внутрішніх протиріч, їх протиборотство стає основою саморефлексії – головною складовою сенсу Я. Причому, саморефлексія має дві основні сторони: когнітивну і емоційну.

Когнітивна проявляється у суб'єктивному визначенні власних рис, в їх самооцінці, а емоційна – у формуванні емоцій і почуттів, спрямованих на себе самого. Відомо, що емоційно-ціннісне ставлення особистості до самої себе формується у юнацькому віці. Юнацьке «Я» ще не визначене, розпливчасте, воно нерідко переживається як невиразне занепокоєння або відчуття внутрішньої порожнечі, яку необхідно чимось заповнити. Звідси зростає потреба у спілкуванні та одночасно підвищується його вибірковість, потреба у самоті.

Крім того, уявлення юнаком себе самого завжди співвідноситься із груповим «Ми», тобто, образом типового однолітка своєї статі, але ніколи не збігається із ним повністю. Винятково важливою інстанцією самосвідомості, що закладається у ранній юності, є самоповага. Це поняття багатозначне, воно містить у собі і задоволеність собою, і прийняття себе, і почуття власної гідності, і позитивне ставлення до себе, і узгодженість реального та ідеального «Я». Мотив самоповаги – це особиста потреба максимізувати переживання позитивних і мінімізувати переживання негативних установок стосовно себе. У юнацькому віці у рамках становлення нового рівня самосвідомості йде і розвиток нового рівня ставлення до себе. Одним із центральних моментів виступає зміна підстав, критеріїв для самооцінки. Оцінка окремих якостей, сторін особистості грає у самоставленні головну роль, а провідним стає деяке загальне, цілісне самоприйняття [34].

Я-концепція після свого формування має статичний і динамічний компоненти. Залежно від успіхів і невдач індивіда динамічний компонент може змінюватися в результаті його взаємодії з іншими людьми і конкретними ситуаціями.

На наш погляд, можна побудувати теоретичну модель Я-концепції і її розвитку в онтогенезі тільки в тому випадку, якщо ґрунтуватися на послідовному застосуванні системного підходу, який більшою мірою відповідає самій природі даного складного феномена. Така методологія дозволить узагальнити наявні емпіричні знахідки, встановлені факти. Методологічна розробка принципу системності і відповідає йому системного підходу в психології була зроблена на початку 80-х рр. XX ст. Б. Ф. Ломова. Згідно Б. Ф. Ломову, психічні явища багатомірні, вони можуть розглядатися в найрізноманітніших системах вимірювань, кожна з яких дозволяє виявити лише певну групу властивостей і відносин. При цьому Я-концепція, як і будь-яке психічне явище, організоване як система, має вертикальну (рівневу) будову [24].

Друга ідея системного підходу, - це розуміння розвитку як процесу диференціації і подальшої інтеграції елементів, що знаходяться в процесі диференціації. Психічний розвиток, за Б. Ф. Ломовим, - це рух його підстав, змінність детермінант, виникнення, формування і перетворення нових властивостей або якостей. Розвиток будь-якої системи - це зростання її диференційованості і одночасної інтеграції елементів, що диференціюються, з чого випливає висновок про те, що показником розвиненості системи є ступінь її диференційованості. Якщо говорити більш точно, то рівень організації системи визначається кількістю вхідних в систему елементів (ступінь різноманітності), кількістю різних їх рівнів (ступінь ієрархічності), кількістю і різноманітністю зв'язків між елементами і рівнями [23].

І, нарешті, третім компонентом системного підходу є ідея про те, що психічні процеси системно детерміновані. На думку Б. Ф. Ломова, такі модуси психічного, як багатовимірність, багатоплановість, багаторівневність, висловлюють множинність детермінант психіки.

Важливим аспектом проблеми Я-концепції представляється її анатомія, структура. Під структурою розуміється будова досліджуваного явища, внутрішній устрій будь-якого складного об'єкта, де значущим є ієрархія компонентів, певне співвідношення компонентного складу, а також існуючі між ними зв'язки. Незважаючи на те, що проблема Я-концепції досить широко представлена у вітчизняній і зарубіжній літературі, є істотні різночитання, ототожнення Я-концепції з близьким поняттям «Я-образ» [26].

Спираючись на розроблені позиції, відображені в роботах Р. Бернса, а також К. Блага та М. Шебека щодо структури та змісту Я-концепції, в якості відправних точок для вивчення Я-концепції ми розглядаємо такі [33]:

- наявність Я-глобального (цілісного)
- усвідомленість «Я»
- образ себе (утримання)
- наявність в ньому певних осей (ліній), ядер, самооцінки і установок.

Внутрішні правила дозволяють організувати внутрішній простір особистості, а значить, внутрішнє «Я». У перспективі становлення особистості, оцінки її особистісного зростання внутрішні правила, на наш погляд, поступово переростають в особистісне кредо.

1.3. Роль сім'ї у формуванні особистості підлітка та образу родини

Протягом XX ст. інтерес до сім'ї, а також до розробок методів терапевтичного впливу на неї виникав у фахівців різних напрямів, а систематичне вивчення сім'ї почалося на Заході в XX столітті. Воно ознаменувалося появою теоретичних робіт по сексології і теорії сімейних взаємин. Одночасно з цим, закладаються основи соціальної психології, і набуває поширення соціально-психологічний підхід до сім'ї [8].

У вітчизняній науці психологія сім'ї як особлива наукова галузь склалася порівняно недавно. До кінця 70-х рр. дослідження сім'ї в СРСР велися головним чином з позицій її місця, ролі в житті соціалістичного суспільства, тенденцій розвитку в період переходу від капіталізму до соціалізму і від соціалізму до комунізму. Практично сім'я вивчалася до 80-х рр. тільки в рамках клінічної психології і психіатрії з метою лікування психосоматичних захворювань і неврозів, а допомога сім'ям надавалась лише в спеціалізованих клініках. Поза клініками робота психологів з сім'єю якщо і проводилася, то в формі одиничних випадків консультування [52].

На сучасному етапі психологія сім'ї звернена до особистісної складової людини, складаються інститути позалікарської психотерапевтичної та консультативної допомоги сім'ям, інтерес як вітчизняних, так і зарубіжних психологів до проблем сім'ї залишається досить високим.

На початку XX ст. сімейні відносини набувають нового змісту – стають поверхневими, збільшується вибірковість в пошуку постійного шлюбного партнера, зменшуються вимоги до короточасних сексуальних партнерів, відбувається перехід від традиційної моделі шлюбу, нормою стає спільне проживання партнерів поза шлюбом, збільшується кількість дітей, народжених поза офіційними шлюбами.

Загальновідомо, що базові цінності особистості формуються в період так званої первинної соціалізації індивіда, до 18-20 років, а потім стають достатньо стабільними, суттєво змінюючись лише у кризові періоди життя

людини чи в умовах кризи соціального середовища. Тому дуже важливим є дослідження сформованості ставлення до образу родини підлітків та чинників, що впливають на її становлення [63].

Важливим етапом формування уявлень про родину є саме підлітковий вік.

Для того, щоб більш повно розкрити дане питання, надамо коротку характеристику розвитку особистості на цьому віковому етапі.

Підлітковий вік - це складний відповідальний період становлення особистості (за Л.І. Божович, це період другого народження особистості), в якому відбувається формування соціальної спрямованості і моральної свідомості: моральні погляди, судження, оцінки, уявлення про норми поведінки, запозичені у дорослих. Шлях оволодіння ними відбувається через реальні стосунки, через оцінку їх діяльності дорослими [12].

Головний зміст підліткового віку становить його перехід від дитинства до дорослості. Цей перехід підрозділяється на два етапи: підлітковий вік і юність (рання і пізня). Однак хронологічні межі цих вікових груп у медичної, психологічної, педагогічної, юридичної та соціологічної літературі визначаються зовсім по-різному. Крім того, в результаті процесу акселерації були порушені звичні вікові межі підліткового віку.

Активна розбудова гормональної системи може провокувати такі прояви як різка збудливість, нервовість, швидка стомлюваність, емоційна нестійкість і агресивність, зниження адаптаційних можливостей і погіршення таких процесів як сприйняття і увагу. Нервова система підлітка ще не завжди здатна до витримуванню сильних і довготривалих монотонних подразників, і під впливом їх часто схильна до переходу в стан гальмування або, навпаки, в стан сильного збудження [4].

Центральним і специфічним новоутворенням у підлітка є уявлення про те, що він вже не дитина, зване «почуття дорослості»; дієва сторона цього подання проявляється в його прагненні бути і вважатися дорослим. Це новоутворення самосвідомості є стрижневою особливістю особистості, її

своєрідним структурним центром, так як висловлює нову життєву позицію дитини щодо соціуму та світу, визначає специфічний напрямок і зміст його соціальної активності, систему нових прагнень, переживань і емоційних реакцій [12].

Специфічна соціальна активність підлітка полягає в підвищеній сприйнятливості до засвоєння норм, цінностей і способів поведінки, які існують в світі дорослих і в їх відносинах. Це має дуже значущі наслідки, оскільки дорослі і діти представляють дві різні групи і мають різні обов'язки, права і привілеї.

Підлітковий вік також характеризується стійким прагненням до розумової діяльності, до оволодіння новими знаннями і вміннями, формуванням усвідомленого інтересу до конкретних навчальних предметів і, відповідних їм, областей науки, техніки, мистецтва, спорту. Найчастіше підлітків залучають самостійна робота на заняттях, складний навчальний матеріал, можливість самостійно організувати пізнавальну діяльність за межами школи [36].

Сучасний підліток знаходиться в нескінченному проблемному полі, і через вирішення конкретних проблем відбувається його перехід на якісно новий щабель розвитку. З огляду на це, особливої уваги в процесі формування підлітка заслуговує рефлексивна позиція особистості, а саме здатність до узагальнення та інтеграції суперечливої інформації про себе та оточення, систематизації варіантів дій, оптимального вибору тих чи інших вчинків. Рефлексія, таким чином, є ядром саморозвитку особистості підлітка. Умовою саморефлексії виступає різнобічний самоаналіз, перенесення світу на себе [47].

Примітно, що підлітковий вік більшість психологів відносить до розряду критичних на всьому його протязі. Якщо розглядати динаміку протікання психічних порушень, можна відзначити, що вони мають певні етапи розвитку, проходячи через які при цьому досягають найбільшої ступеня вираженості. У період підліткового кризи швидкість цього болючого циклу

значним чином збільшується, в результаті чого будь-який з етапів може бути або дуже коротким, або не виявлятися взагалі. Саме тому дуже часто патологічна складновиховуваність підлітка є для його оточення абсолютно несподіваною, нічим не пояснюваною.

Значне прискорення біологічних і психологічних процесів, що протікають в організмі підлітка, в кризові періоди призводить зазвичай до того, що відхилення в поведінці виникають як ніби раптово. Так у раніше цілком благополучного підлітка несподівано для оточення можуть з'явитися такі якості як емоційна черствість, жорстокість, схильність до агресії або фізичного насильства [4].

Кризовість пубертатного віку також може проявлятися в тому, що у підлітка значно перебудовуються взаємини з однолітками. Для підлітка при цьому характерна підвищена потреба в міжособистісному спілкуванні з однолітками, прагнення самоствердитися в їх середовищі, а також чуйне реагування на думку оточення. Саме тому властива їм емоційна нестійкість, схильність до фіксації негативних переживань часто призводять до важких конфліктних ситуацій і протиправних дій, в результаті чого вони виявляються в соціальній ізоляції [11].

Отже, саме в підлітковому віці відбувається бурхлива і часом драматична переоцінка цінностей і, перш за все, перебудова відносин з батьками. Для кожної людини існує дві сім'ї. Одна – це та, з якої він вийшов, а друга – та, яку він створив і в якій він живе зараз. Підлітки опиняються на своєрідному роздоріжжі: уклад батьківської сім'ї поступово відходить за другий план, своя сім'я ще не створена і постає лише як омріяний образ майбутнього.

На цьому етапі розвитку індивіда найважливішу роль в процесі соціалізації грає сім'я. Сім'я - це найпотужніший механізм становлення особистості підлітка, накопичення їм соціального досвіду.

Сімейне виховання в широкому розумінні слова – це одна з найбільш древніх споконвічних форм соціалізації та виховання дітей, яка органічно

об'єднує вплив культури, традицій, звичаїв, поглядів народу, сімейнопобутових умов і взаємодію батьків із дітьми, у процесі якої відбувається повноцінний розвиток і становлення їхньої особистості.

Під сімейним вихованням у вузькому значенні слова ми розуміємо взаємодію батьків із дітьми, яка ґрунтується на родинній інтимно-емоційній близькості, любові, турботі, повазі та захищеності дитини і сприяє створенню 7 оптимальних умов для задоволення потреб у повноцінному розвитку й саморозвитку особистості дитини. Одним із перших педагогів, які займалися докладною розробкою питань родинного виховання, був Я. А. Коменський. «Школа, вихователі, проповідники можуть лише розвинути і дещо направити виховання дітей у потрібне русло, але основні розумові настанови та повчання особистості народжується все ж таки в сім'ї».

Педагог К. Д. Ушинський розумів сімейне виховання як цілеспрямований процес формування «людини в людині». На його думку, сутність виховання в сім'ї не в кодексі правил поведінки, а в тому, щоб створити внутрішню спрямованість людини. Першим й основним завданням сімейного виховання педагог вважав підготовку людини до життя.

На думку М. Пирогова, найбільше право батьків полягає в тому, щоб розвинути цілком і всебічно все блага, що є в дитині від природи, без зазіхання на особистість дитини. Людина легко засліплюється власними чеснотами, тому з дитинства необхідно розвивати в дитині самосвідомість, будити совість. Звідси випливає основне, на переконання вченого, положення, що стосується питань виховання дітей у сім'ї: не ухилятися зі шляху цілісного внутрішнього життя, у якому має бути збережено єдність думки, слова й справи [25].

На думку С. А. Амбалової, сім'я за допомогою спілкування, особливої атмосфери турботи про її членів, щоденної корисної діяльності створює можливості для формування у підлітка морально-етичних цінностей та ідеалів, життєвих установок, соціальної зрілості. Сучасні сім'ї відрізняються за структурою, укладом, типом дитячо-батьківських взаємин, методам

виховання та іншими критеріями, від яких залежить зміст соціалізації і результати даного процесу. Так, на сьогоднішній день в деяких сім'ях підсумки соціалізації підлітків мають негативний характер. Таким чином, саме від сім'ї залежить, наскільки успішним буде соціальне становлення особистості підлітка [9].

На сьогоднішньому етапі роль сім'ї в процесі розвитку особистісних якостей дитини як і раніше неоціненна, незважаючи на те, що значну частину часу дитина проводить у школі. Таким чином, для дитини сім'я стає середовищем, формує умови для її фізичного, психічного, емоційного, інтелектуального розвитку. Саме сім'я є первинним соціальним середовищем розвитку дитини, що забезпечує задоволення практично всіх її базових потреб на кожному з вікових етапів, таких як потреба в любові, потреба в прихильності, потреба в захисті і безпеці.

Дитячо-батьківські взаємини вважаються одним з головних чинників розвитку особистості. Повноцінний розвиток особистості дитини в сім'ї можливо при сприятливих умовах, які в свою чергу, залежать від типу дитячо-батьківських відносин, що склалися в сім'ї. Мікро-клімат в родині - це основа фізичного, психічного, емоційного та інтелектуального розвитку дитини [31].

Сімейні умови, включаючи соціальний стан, рід занять, матеріальний рівень, рівень освіти батьків, значною мірою визначають життєвий шлях дитини. Крім свідомого цілеспрямованого виховання, що дають їй батьки, на дитину впливає уся внутрішньосімейна атмосфера, причому ефект цього впливу накопичується з віком, переломлюючи в структурі особистості. Практично немає жодного соціального аспекту поведінки підлітків, який не залежав би від їхніх сімейних умов у чи в минулому.

Сім'я має великий вплив на формування ціннісних орієнтацій підлітка. Ціннісні орієнтації дитини виробляються на основі ціннісних орієнтацій сім'ї, формуються у самого підлітка в залежності від стосунків у сім'ї, від виховання, культури сім'ї. Зазвичай родина відноситься до підлітка у відповідності зі сформованими сімейними (родовими) традиціями [55].

Система цінностей, якими людина керується протягом життя і які передують вибору цілей, формується на початку життєвого шляху (в дитинстві). Ціннісні орієнтації дозволяють людині «вписатися» в процес самовизначення, тобто в процес вибору. «Зберігатися» цінності можуть в різних компонентах самовизначення: і в соціальному, і культурно-семантичному, але в момент співвіднесення цих зберігаються цінностей з вчинками залучаються і дві інші компоненти: метафізична і екзистенціальна.

Метафізична компонента самовизначення «відповідає» за вибір змісту, а екзистенційна дозволяє пристосувати зовнішні соціокультурні цінності до власного існування конкретної людини [57].

Формування образу родини відбувається в процесі соціалізації і, перш за все, під впливом сім'ї. Етап первинної сімейної соціалізації має істотну особливість: дитина тісно емоційно пов'язана зі своїми батьками, тому він з неминучістю привласнює їх уявлення про світ, їх поведінку і цінності. Соціалізація є двостороннім процесом (індивід, через ролі інтегруючись в соціальні групи, вбудовуючись в соціум, може згодом впливати на створення нових цінностей і стандартів поведінки), для суспільства важливо, як буде проходити процес формування особистості підлітка, адже це згодом може відбитися на соціальній ситуації в цілому.

Одним з найбільш важливих факторів у формуванні гармонійно розвиненої особистості дитини є зміст виховної позиції дитини, або стиль виховання. Дослідниками виділяються такі загальні типи виховних позицій як оптимальна і неоптимальна.

Оптимальна батьківська позиція характеризується такими рисами як адекватність (вміння бачити і розуміти індивідуальність своєї дитини), гнучкість (здатність перебудови впливу на дитину по ходу умов життя сім'ї) і прогностичність (випередження стилю батьківського спілкування появи нових психічних і особистісних якостей дітей) [48].

Зміна батьківських позицій по одному з перерахованих вище ознак, невідповідність вимогам адекватності, гнучкості, прогностичності свідчить

про сімейне дисгармонії. А.С. Співакова, розглядаючи сім'ї, що розвиваються за дисгармонійним типом, виділяє кілька типів ролей, які може реалізовувати в таких випадках дитина. Перша роль, «улюбленець», виникає тоді, коли батьки не відчують один до одного ніяких почуттів, а емоційний вакуум заповнюється перебільшеною турботою про дитину.

Навпаки, при сильній близькості подружжя один до одного дитина раз і назавжди залишається в сім'ї тільки дитиною, «бебі» з дуже обмеженими правами. Третя роль, «козел відпущення», виникає в сім'ї, коли партнерські проблеми батьків, взаємне невдоволення один одним переходить на дитину, він як би відводить на себе негативні емоції батьків, які насправді вони відчують один до одного. «Примиритель» змушений грати роль дорослого, регулювати і усувати подружні конфлікти, і таким чином займає найважливіше місце в структурі сім'ї.

Н. В. Дружиніна виділяє і інші типи ролей, які займають діти в дисгармонійних сім'ях: «дитина-тягар»; «Дитина-раб»; «Дитина як зброя» в боротьбі з чоловіком» дитина - «заступник чоловіка» (від неї вимагають постійної уваги, турботи, щоб він був поруч і ділився своїм особистим життям); «Дитина-коханець» (одинокі матері наполягає на «відносинах для двох», ув'язнює дитини в кайданах любові) [41].

Деякими авторами в основу опису дитячо-батьківських взаємовідносин покладається ступінь вираженості емоційного ставлення батьків до дитини. У цьому випадку найчастіше розглядають два крайні варіанти, які відрізняються полярно за ступенем вираженості батьківських емоцій.

1. Сім'ї, в яких відносини будуються на основі любові і прийняття.
2. Сім'ї, в яких відносини будуються на неприйнятті і відторгнення дитини.

Велика кількість досліджень, присвячених дитячо-батьківським відносинам, спираються на запропоновану Д. Баумрінд типологію стилів сімейного виховання. Змістовно описувати три основні стилі: авторитарний, авторитетний, або демократичний і потураючий. Стиль сімейного виховання є

свого роду реалізацією особистості, своєрідною характеристикою особистості батьків. Розглянемо докладніше кожен із зазначених стилів [9].

Авторитарний стиль характеризується повним домінуванням батьків в дитячо-батьківських відносинах, обмеженням самостійності дитини, відсутністю адекватного обґрунтування висунутих жорстких вимог до неї, використанням для управління поведінкою дитини жорсткого контролю, суворих заборон і фізичних покарань. При такому вихованні у дітей формується лише механізм зовнішнього контролю, заснований на почутті провини або страху перед покаранням, і як тільки загроза покарання ззовні зникає, поведінка може стати некерованим. Такий стиль сімейного виховання виключає будь-яку душевну близькість з дітьми.

Демократичний стиль виражається в емоційній близькості з дитиною, його прийняття, віддачі тепла і любові. До дитини висувуються справедливі вимоги, а всі заборони є логічно обґрунтованими. Для таких відносин властива особистісно-орієнтована модель спілкування з дитиною, а тип формується при цьому особистісного розвитку характеризується оптимальністю і гармонійністю. У дитини формується почуття власної гідності, відповідальності, розвиваються такі якості як самостійність, дисциплінованість, соціальний інтелект [13].

Стиль потураючого виховання відрізняється відсутністю заборон і обмежень дитини з боку батьків, батьками при цьому висловлюється небажання, невміння керувати дітьми. Вихована таким чином, дитина не вміє визнавати авторитет старших, ставити і досягати цілей, у нього слабо розвинена життєва мотивація досягнень [22].

У вітчизняній і зарубіжній науці робляться спроби класифікувати типи виховання, що призводять до хворобливих і асоціальних реакцій. Порушення процесу виховання в сім'ї оцінюють за наступними параметрами [54]:

- рівень протекції - надмірна і недостатня;
- ступінь задоволеності потреб дитини - потурання і ігнорування потреб дитини;

- кількість і якість вимог до дитини - надмірність і недостатність вимог
- обов'язків дитини;
- нестійкість стилю виховання - різка зміна стилю.

Таким чином, для своєчасного і розвитку особистості дитини вкрай важливо дотримуватися певних правил, але підставі яких в родині складаються довірчі відносини. Це: щира любов до дитини, послідовність в поведінці старших, єдність вимог з боку оточуючих дорослих, адекватність і своєчасність виховних і підтримуючих заходів, покарань, а також невключення в конфліктні відносини дорослих. Всі перераховані вимоги спрямовані на те, щоб забезпечити дитині комфортне перебування в родині, що є запорукою його внутрішнього спокою, умиротворення і стабільності психіки.

Дитячо-батьківські взаємини відносять до числа найбільш сильних соціальних взаємозв'язків. Під впливом досвіду спілкування з дорослими, у дитини не тільки відбувається формування критеріїв оцінки себе та інших, а й зароджуються здібності до емпатії, вміння висловлювати свою точку зору і приймати чужу, формується ряд найважливіших комунікативних навичок.

Сучасні уявлення про рушійні сили, джерела та умови розвитку психіки і особистості людини розглядають психічний розвиток дитини як опосередкований спілкуванням і взаємодією з дорослими, в першу чергу, з батьками. Передаючи дитині ряд певних знань, батьки організовують її життя і діяльність, сприяють розвитку психіки, формують його здібності. Набутий дитиною в родині досвід зберігається нею протягом всього життєвого шляху, саме тому жоден із соціальних інститутів не може зрівнятися за значимістю і тривалістю впливу на особистість з сім'єю [57].

Однак, слід враховувати, що вплив батьків на особистість дитини може носити не тільки прямий характер, виявляється у вигляді цілеспрямованих виховних дій, характер, а й непрямий, опосередкований взаємовідносинами подружжя один з одним. Виходячи з цього, сім'я може виступати в якості як позитивного, так і негативного фактору виховання. Розглянемо основні

аспекти батьківських внутрішньосімейних взаємин, що детермінують розвиток особистісних особливостей дитини [63].

В першу чергу, сім'я виступає для дитини основою почуття безпеки, а також джерелом розвитку відносин прихильності, які відіграють важливу роль в умінні долати дитиною ряд стресогенних ситуацій в майбутньому.

По-друге, сім'я служить джерелом формування майбутніх моделей батьківської поведінки дитини. Тут слід враховувати той факт, що діти схильні до копіювання поведінки дорослих, з якими вони знаходяться в близькому контакті. Саме тому важливим в сімейному вихованні є вміння батьків проявляти себе стримано, підпорядковувати своє життя визначеним правилами, подавати дитині приклад позитивного функціонування сімейних моделей [10].

По-третє, сім'я є для дитини місцем придбання життєвого досвіду. Забезпечення дитині можливостей реалізації своїх пізнавальних можливостей, регулярні бесіди з ним, обговорення відбуваються в сім'ї різних ситуацій і соціальних взаємодій формує у нього запас дитячих знань, що дозволяє в майбутньому справлятися з проблемами узагальнення, швидше адаптуватися в невідомій обстановці, позитивно реагувати на зміни, що відбуваються навколо.

Четвертим аспектом є формування поведінки дитини в сім'ї. Батьки впливають на поведінку дитини, заохочуючи або засуджуючи визначені типи поведінки, а також застосовуючи покарання або допускаючи прийнятну для себе ступінь свободи в поведінці дитини. У дитинстві саме у родині дитина вчиться тому, що йому слід робити, як поводитися [33].

І, нарешті, по-п'яте, запорукою майбутньої успішності дитини є можливість реалізації в сім'ї потреби в спілкуванні. Спілкування в сім'ї дозволяє дитині виробляти власні погляди, норми, установки і ідеї. Розвиток дитини буде залежати від того, наскільки хороші умови для спілкування надані йому в сім'ї; розвиток також залежить від чіткості і ясності спілкування

в родині. Таким чином, сім'я і взаємини батьків в ній виступають запорукою успішності або неуспішні розвитку дитини.

Кожній родині властиво наявність певних виховних можливостей, або виховного потенціалу. Під виховним потенціалом сім'ї сучасні вчені розуміють характеристики, що відображають різні умови і фактори життєдіяльності сім'ї, що визначають її вихованням тільки передумови: її тип, структуру, матеріальну забезпеченість, місце проживання, психологічний мікроклімат, традиції і звичаї, рівень культури і освіти батьків та ін. При цьому всі фактори слід розглядати в сукупності, а не ізольовано один від одного [28].

Сім'я впливає на особистість дитини не тільки безпосереднім цілеспрямованим впливом дорослих її членів, а й усім способом життя. Ставлення в сімейному колективі вимагає взаєморозуміння, відповідальності, вміння організувати відносини на принципах рівності, поваги [22].

Якщо батьки - люди добрі, чуйні, турботливі, уважні, живуть спільними інтересами, а сімейний колектив згуртований трудовими обов'язками, така сім'я позитивно впливає на виховання дітей.

Формування особистості визначається всім способом життя сім'ї. А.С. Макаренко називав його «загальним тоном сім'ї». Він діє на дитину незалежно від батька і матері, а часом навіть всупереч їм. Загальний тон сім'ї створюється особистістю батьків. У родині, де батько і мати не ділять домашні турботи на «жіночі» та «чоловічі», однаково шанобливо і дбайливо відносяться один до одного, своїм батькам, дітям, дитина бачить приклади доброго ставлення до людей. З раннього віку малюк живе в обстановці позитивного ставлення до оточуючих, любові, дружби, довіри, взаєморозуміння.

Досліджуючи причини виникнення несподіваних рис характеру у дитини, його неадекватне реагування і безпорадність в критичних ситуаціях, психологи роблять акцент на вплив власне виховних заходів на поведінку і розвиток дитини, т. Е. Заздалегідь продуманих і свідомо здійснюваних кроків в спілкуванні з дітьми. Разом з тим відомо, що поведінка батьків в сім'ї і поза

нею, їхні людські якості і ставлення до життя переломлюються у свідомості дитини і стають основою для розвитку його власних особистісних якостей, визначення своєї позиції в житті і стратегії в спілкуванні з іншими людьми [19].

Виділенню і опису рис особистості батьків, що сприяють або перешкоджають адаптації дитини в суспільстві і розвитку у нього сприятливих особистісних якостей, присвячені в основному клінічні дослідження. Так, А. І. Захаров дає комплексну характеристику особистісних особливостей батьків, чії діти хворі неврозом; К. Хорні, спираючись на свій багаторічний досвід психоаналітичної практики, розбирає деякі негативні прагнення батьків, які викликають розвиток невротичних схильностей у дітей, а також феномен «шизофреногенна мати». Вивчаючи поведінку і розвиток людини в рамках «норми», К. Роджерс підкреслював необхідність і цінність безумовного позитивного ставлення батьків до себе для формування адекватної Я-концепції дитини, а Медіус і Куртіс встановили, що діти мають з матір'ю однаковий рівень самооцінки.

Таким чином, ми з'ясували, що інтелектуальні, емоційно-вольові, комунікативні якості батьків, бажані ними типи поведінки в неприємних ситуаціях, а також їх виховні позиції, що проявляються в особливостях особистості, що розвиваються у дитини [14].

При цьому найважливішу роль відіграє комплексний характер, який носить вплив сім'ї на особистість дитини, а саме, рівноцінний внесок всіх учасників педагогічного процесу в її формування. Для дитини характерним є наслідування в поведінці значимого для неї дорослого, таким чином, прикладом для наслідування можуть служити всі члени сім'ї, з якими дитина перебуває в близьких взаєминах.

Найважливішу роль у формуванні особистості, як хлопчика, так і дівчинки, грають взаємини з батьком. Саме ці взаємини визначають подальший характер побудови відносин з матір'ю, з оточенням, зокрема, з протилежною статтю. Від того, наскільки успішно будуть сформовані ці

відносини, в значній мірі зави-сит рівень соціалізації дитини, позиція, яку займає їм в групі. У разі ж, коли дитина виховується в неповній сім'ї, особливу важливість набувають його відносини з матір'ю - так як вона в даному випадку «замінює» батька, беручи на себе частину його функцій, в тому числі і виховних. Таким чином, проблематика взаємин в сім'ї і впливу цих взаємин на особистість дитини є вкрай значущою.

Сімейне виховання відіграє провідну роль у формуванні ціннісних орієнтацій підлітка. Важливо врахувати, що в сучасному суспільстві існує проблема варіативності ціннісних орієнтацій, що позначається на підходах до морально-етичного виховання дітей в сім'ї. Так, Ф. Райс звертає увагу на наступний діапазон морального виховання підлітка в різних сім'ях [32]:

- 1) батьки спираються на релігійні моральні норми;
- 2) батьки орієнтуються на традиції і національні, громадянські цінності;
- 3) батьки ґрунтуються на тенденціях сучасного суспільства, для якого характерні такі негативні явища, як агресія, культ грошей, сили і спритності.

З точки зору і цінностей, що культивуються сім'єю, батьки прагнуть до формування у підлітка тих якостей особистості, які, на їхню думку, допоможуть йому успішно пристосуватися до життя в соціумі.

Саме сім'я закладає фундамент морально-етичної позиції підлітка завдяки постійності, тривалості, різноманітності, емоційної насиченості виховних впливів. Залежно від яка панує в них обстановки, все сім'ї можна розділити на п'ять груп [9]:

1. Сім'ї, в яких дуже близькі, дружні стосунки між батьками і дітьми. Ця атмосфера сприятлива для всіх членів сім'ї, так як батьки в таких сім'ях прислухаються до думки дітей, а діти - до думки близьких в інших, більш суттєвих, питаннях. Підлітки, котрі виховуються в таких сім'ях, як правило, активні, доброзичливі, незалежні.

2. Сім'ї, де панує доброзичлива атмосфера. Батьки тут стежать за розвитком дітей, цікавляться їх життям, намагаються вплинути в силу власних

культурних можливостей. У цих сім'ях бувають конфлікти, але вони відкриті і відразу ж дозволяються. У таких сім'ях існує певна дистанція між старшими і молодшими. Діти ростуть зазвичай ввічливими, привітними, поступливими, слухняними. Рідко заявляють про свою незалежність.

3. Велика група сімей, де батьки приділяють достатню увагу навчанню дітей, їх побуті, але цим і обмежуються. Батьки в сім'ях такого типу нехтують захопленнями дітей, що створює певний бар'єр між ними, може провокувати виникнення негативних переживань підлітків і прояв конфліктів.

4. Існують сім'ї, де за дитиною встановлюється стеження, їй не довіряють, застосовують рукоприкладство. У таких сім'ях завжди існує конфлікт між дорослими дітьми та батьками. Іноді він прихований, періодично проривається назовні. У підлітків з таких сімей встановлюється стійка ворожість до батьків, недовіра до дорослих взагалі, труднощі в спілкуванні з однолітками, з навколишнім світом.

5. Обстановка в цих сім'ях критична. Тут ненормальні відносини між дітьми і батьками. Атмосфера напружена, антисоціальна, в таких сім'ях п'ють один або обоє батьків. Вплив такої сім'ї згубно - воно є причиною багатьох злочинів підлітків.

З вищесказаного можна зробити висновок, що психологічний стан, особливості взаємин підлітка з оточенням багато в чому визначається атмосферою, яка панує в сім'ї. Якщо підліток відчуває любов батьків, до нього уважні, але не нав'язливі, то і цей складний період дорослішання пройде у дитини, швидше за все, гладко, без зривів. І навпаки, якщо підліток відчуває відчуженість, непотрібність, то з'являється черствість, егоїзм, агресія по відношенню до інших [6].

При взаємодії з батьками підліток долучається до моральних і етичних цінностей суспільства. Однак результати сімейної соціалізації підлітка не можуть бути успішні, якщо слово і справа батьків розходяться (наприклад, палить батько, який доводить синові, що курити погано). Батьки повинні розділяти ті ідеали, цінності і переконання, які прищеплюють підлітку. Тільки

в такому випадку сімейне виховання сприяє формуванню фундаментальних ціннісних орієнтацій і моральних норм підлітка, необхідних для успішної соціалізації, а також визначають його життєві принципи і переконання, цілі і способи їх досягнення.

Питання формування установок на сім'ю і сімейний спосіб життя вчені почали досліджувати недавно. Перш за все, це пов'язано зі зміною самого типу сім'ї, а також системною кризою інституту сім'ї в сучасних умовах.

У кожній родині об'єктивно складається певна, далеко не завжди усвідомлена система виховання. Тут мається на увазі і розуміння цілей виховання, і прийомів виховання, і облік того, що можна і чого не можна допустити у відношенні дитини.

У наші дні спостерігається розмивання традиційних вимог до сім'ї: порушення послідовності «шлюбність - сексуальність - прокреація (народження, поява на світ)» вже не є порушенням соціокультурних норм. Все більше молодих людей вважають, що в шлюб вступати переважно, але не обов'язково; мати дітей бажано, але їх відсутність не є аномалією. Відбувається зміна структури сімей в сторону зменшення частки їх класичного типу, збільшується частка неповних сімей, що утворилися внаслідок позашлюбних народжень і розлучень, а також юридично неоформлених «фактичних» шлюбів [58].

Поширеність таких союзів призводить до того, що традиційна сім'я руйнується, через що народжуваність в Україні стрімко падає. Як відзначають сучасні вітчизняні психологи А. А. Реан, Н. Л. Москвичева, С.Н. Костроміна в Україні і Європі існує прихована тенденція «вступу на " шлюбний ринок " після досягнення повноліття все більшого числа вихідців з однодітних сімей (єдиних у своїй батьківській родині) і дітей з неповних і материнських сімей». Таким чином, ймовірність укладання шлюбів між єдиними дітьми постійно зростає. А це, на думку даних дослідників, підсилює руйнівні тенденції і призводить до збільшення частки розлучень.

Розглядаючи негативні тенденції сучасної сім'ї можна виділити:

- падіння престижу батьків в порівнянні з роллю однолітків;
- розірваність поколінь, яка ускладнює спадкоємність, передачу досвіду старшими молодшим;
- різні стилі сімейного виховання, які мають великий вплив на формування позитивних або негативних установок у підлітка;
- модель взаємодії самої сім'ї підлітка, впливає на вибір молодої людини: відкинути, або прийняти дані форми поведінки, для відтворення їх у своїй майбутній сім'ї.

Варто відзначити, що дитячо-батьківські відносини - це не єдина умова формування у підлітків позитивних установок на майбутню сім'ю. На них впливають різні взаємини підлітка (школа, референтна група, вулиця, громадські організації).

Необхідно відзначити, що у сучасних підлітків знижена цінність сімейного життя. З одного боку, це пов'язано з тим, що у них є негативний сімейний досвід, почерпнутий з батьківської сім'ї, з іншого - уявлення про свою майбутню сім'ю носять досить розпливчастий характер, так як в них не проглядається ні відповідальність за майбутнє, ні реальне бачення свого майбутнього. Необхідна психологічна допомога може бути надана в рамках педагогічного процесу і повинна бути спрямована на підвищення цінності сім'ї, вироблення в підлітковому віці ефективних психологічних стратегій поведінкових стереотипів. [2, 46]

Сучасна соціальна ситуація характеризується кризою сім'ї; серед причин цієї кризи можна назвати і руйнування традиційного укладу життя, і високу динаміку змін, що торкнулися всіх верств нашого суспільства. Зрозуміти і проаналізувати сутнісні характеристики цієї кризи можна, в тому числі, і через уявлення про сім'ю, образах сім'ї, сформованих у сучасних підлітків. Як справедливо зазначала Л. Б. Шнейдер, уявлення молоді «... швидше відображають бажання, ніж реальні шлюбні потенції», підсумовують досвід минулого і створюють прообраз майбутньої сім'ї.

Уявлення підлітків про сім'ю, з одного боку, відображають типове, то, що властиво саме цьому віку: пошук себе, напружена внутрішня життя, рефлексія, а з іншого - несуть певний індивідуальний досвід проживання в конкретній сім'ї з її ціннісними орієнтирами і пріоритетами [55].

Важливу роль у цьому відіграє теорія прив'язаності, що здійснює значний вплив на формування відносин батьків з дітьми, та, відповідно, на формування образу майбутньої родини у підлітків.

Концепція прихильності була запропонована в середині минулого століття англійським психологом Джоном Боулбі для характеристики особливого ставлення дитини до близького дорослого (зазвичай матері) як до джерела захисту, надійному притулку, наявність якого створює відчуття безпеки і служить основою для активного дослідження навколишнього світу. Досвід ранніх відносин зі значимим дорослим - так званою, фігурою прихильності, узагальнюється у вигляді деяких уявлень немовляти про себе і фігуру прихильності - внутрішніх робочих моделях, які через сформовані на їх основі очікування і знайомі способи поведінки визначають те, яким чином будуть будуватися близькі міжособистісні відносини в подальшому, в тому числі і відносини з романтичними партнерами. Тобто, внутрішні робочі моделі дитини виступають як узагальнені афективно-когнітивні образи, що формуються у дитини, завдяки ставленню з боку близького дорослого.

Прихильність до значимого дорослого - це полігон, на якому відточується здатність зав'язувати соціальні відносини і визначається ступінь базової довіри до світу. На це у дитини є приблизно два роки - у віці до двох місяців немовлята посміхаються, белькочуть і плачуть, щоб привернути увагу будь-якого дорослого, з двох до шести вони вчаться розрізняти дорослих і вибирають серед них найбільш значимого, а після шести місяців починає формуватися стійка прихильність.

Оскільки немовля чисто технічно не може вийти з відносин з батьками, йому доводиться адаптуватися до будь-якого ставлення з боку дорослого, в тому числі до холодності, відкидання або непередбачуваної поведінки.

Розділяла ідеї Боулбі психолог Мері Ейнсворт, яка в 1960-х і 1970-х роках досліджувала те, як цей досвід впливає на патерни прив'язаності. Її знаменитий експеримент отримав назву «Незнайома ситуація»: спочатку за немовлятами та їх матерями спостерігали в домашніх умовах, оцінюючи те, як мати реагує на різні «позивні» з боку дитини. У віці від року до півтора років малюків з матерями запрошували в спеціально обладнану лабораторію, де моделювали різні ситуації: присутність матері і розлуку з нею, а також поява незнайомця. Дослідників цікавило, наскільки дитини буде турбувати відсутність матері, наскільки сміливо вона буде готова досліджувати нову ситуацію, як буде реагувати на чужу людину і подальше повернення матері. За підсумками Ейнсворт виділила чотири основні типи прив'язаності:

Надійний. Такі діти впевнені, що мати може задовольнити їх потреби, і тягнуться до неї за допомогою при зіткненні з чимось неприємним. При цьому вони відчують себе досить захищеними, щоб досліджувати навколишнє середовище, розуміючи, що дорослі неодмінно прийдуть на допомогу в разі небезпеки. В майбутньому така дитина буде цінувати любов і довіру, але при цьому залишиться достатньо самостійною і впевненою у собі.

Тривожно-стійкий. Він формується, коли дитина не впевнена, що мати або інший значущий дорослий буде поруч, коли він знадобиться. Тому такі діти загострено реагують на розлуку, насторожено відносяться до чужих і не дуже готові діяти самостійно, тому що не відчують себе в повній безпеці. Цікаво, що у такої дитини формується неоднозначна реакція на повернення матері: вона і радий цьому поверненню, і зла на те, що її кинули. Такі діти виростають невпевненими в собі і в своїх відносинах з іншими людьми, часто вони занадто сильно потребують підтверджень взаємності.

Тривожно-уникаючий. Це самі незалежні діти, які не дуже засмучуються через відсутність матері. Такі немовлята рано зіткнулися з холодом або відкиданням з боку опікуються дорослих. На відміну від попереднього типу, тут у дитини не виникає надлишкової потреби в увазі та турботі - навпаки, вона перестає їх чекати. Ці діти засвоюють, що потреба в

близькості призводить до розчарування, і намагаються надалі обходитися без неї.

Дезорганізований. Такі діти демонструють суперечливу поведінку, вони то тягнуться до дорослих, то бояться, то бунтують. Як правило, такий стиль поведінки пов'язаний з серйозними психологічними травмами.

Вважається, що лише надійна прив'язаність створює сприятливі умови для подальшого особистісного розвитку, тоді як два інших типи можуть привести до різних порушень, аж до психопатології. Пізніше дані типи прив'язаності були переосмислені по відношенню до більш старшого віку. На відміну від дитячої прив'язаності прив'язаність дорослих носить симетричний характер і забезпечує швидше потенціал для переживання безпеки і захищеності, ніж реальну безпеку. У юнацькому і зрілому віці крім дитячо-батьківських відносин особливого значення набувають відносини любові, які також можуть бути охарактеризовані з позиції концепції прихильності.

Справа в тому, що підлітки продемонстрували, з одного боку, наявність традиційних для української родини цінностей, таких, наприклад, як дітоцентрична, тобто вибудовування сім'ї навколо інтересів дітей, а з іншого, відбили такі загальноєвропейські тенденції як схильність до побудови сім'ї нуклеарної, егалітарної, тобто коли центральними відносинами в сім'ї визнаються відносини подружні, рівноправні, а головною функцією сім'ї вважається емоційно-терапевтична, віддається пріоритет індивідуалізації, розвитку особистості в сім'ї (особистості подружжя).

Тут присутнє протиріччя властиве, на наш погляд, пострадянській ментальності і відображає кризу сім'ї: в уявленні підлітків існує фактично два різних типи сім'ї одночасно (що в реальності важко реалізувати - неминучий конфлікт) і не диференційованість сімейного функціоналу, тобто змішання традиційних «жіночих» і «чоловічих» ролей. Традиційні ролі все більше замінюються цінностями індивідуальними, наслідком чого, як правило, є труднощі в період адаптації до сімейного життя [29].

Виникнення багатьох змін в сім'ї і сімейного життя багато дослідників розглядають як соціальні проблеми, що заслуговують на увагу з боку суспільства. Серед них можна виділити наступні проблеми: зниження рівня шлюбів; зростання числа розлучень і подружжя, які живуть окремо; підвищення чисельності спільного проживання пар, які не беруть шлюб; збільшення числа дітей, народжених поза шлюбом; зростання числа сімей з одним батьком, очолюваних жінками; зменшення рівня народжуваності та розміру сім'ї; зміна в розподілі сімейних обов'язків, обумовлених зростаючим залученням жінок в трудову діяльність; участь обох батьків у вихованні дитини.

Підлітковий період розвитку, будучи по-своєму переломним, перехідним і критичним, знаменує собою перехід до дорослого життя і особливості його протікання, безсумнівно, відкладають відбиток на все подальше життя. Це період, коли дитина замислюється над собою як над особистістю, що призводить його до процесу самовиховання. Починається формування характеру, йде і моральний розвиток, формується переконання. І найчастіше переконання не збігається з громадською думкою, тому і виникають проблеми підлітка в суспільстві. В основному багато що залежить від самого підлітка, школи, соціального середовища, але в більшій мірі на розвиток підлітка впливає виховання в сім'ї, ставлення з батьками. А в наш час багато дітей виховується в неповних сім'ях, зростає число дітей народжених поза шлюбом і батьків, які ухиляються від виховання дітей, з'явилася проблема важких підлітків, і збільшився рівень їх агресивності.

Висновки до першого розділу

Проведений аналіз теоретичних джерел з проблеми дослідження дозволяє підвести підсумок та зробити ряд наступних висновків. В даний час відсутнє системне розуміння даного феномена: структурні компоненти Я-концепції виділяються за різними підставами, часто існування окремих компонентів Я-концепції розглядається паралельно, зв'язку між ними не показується. За Р. Бернсом під Я концепцією ми розуміємо сукупність усіх уявлень індивіда про себе, яка включає переконання, оцінки і тенденції поведінки.

Загальновизнаним є погляд на Я концепцію як систему самоустановок з трьома структурними компонентами: когнітивним – образ Я (уявлення про себе); емоційно ціннісним (афективним) – ставлення до себе в цілому або окремих сторін своєї особистості, діяльності, поведінки, проявляється в системі самооцінок; когнітивним (поведінковим) – схильність до певних вчинків, за якими проглядається рівень домагань людини і підсумовується дія перших двох компонентів.

Проаналізувавши вплив сім'ї на соціалізацію підлітка, можна зробити висновок, що сім'я є соціальним інститутом, який має вирішальний вплив на формування вступає в доросле життя людини, сім'я стає (або повинна ставати) першим інститутом, в якому підліток отримує соціальний досвід, підтримку і допомогу, вчиться життю в суспільстві. В ході сімейної соціалізації реалізуються механізми ідентифікації і підкріплення, в рамках яких сім'я здатна реалізовувати всеосяжний соціалізуючий вплив на підлітка, забезпечуючи ефективність результатів входження індивіда в суспільство.

Основним завданням сім'ї в плані соціалізації підлітка є виховання. В процесі сімейного виховання відбувається формування у підлітка таких якостей особистості, умінь, цінностей, переконань, моральних і етичних норм, моделей і звичок поведінки, без яких він не зможе відчувати себе повноцінним членом суспільства, які повинні допомогти підлітку визначити життєві цілі,

пріоритети, виробити власну стратегію поведінки, спілкування, взаємодії в суспільстві. Вирішальний вплив на результат соціального становлення особистості підлітка робить стиль сімейного виховання, а також тип дитячо-батьківських відносин, однак не можна применшувати значення такого аспекту, як склад сім'ї.

Також нами було визначено, що підлітки шукають нові моделі побудови своєї сім'ї в сучасних умовах, так як для певної частини юнаків і дівчат батьківська сім'я не є показовим чином сімейного життя. Основне завдання фахівців - не тільки пропаганда цінностей сімейного життя, а й освоєння ефективних психологічних і поведінкових стереотипів для проведення спеціальних соціально-психологічних тренінгів, які будуть сприяти створенню сприятливих сімейних взаємин.

РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1 Методологічний апарат дослідження

Метою нашого дослідження є емпіричне вивчення особливостей впливу образу Я-концепції батьків на образ родини у підлітків.

Об'єктом дослідження виступив образ родини у підлітків.

Предметом дослідження ми позначили специфіку впливу образу Я-концепції батьків на образ родини у підлітків.

Гіпотезами дослідження виступили наступні:

1. Образ родини у підлітків тотожний образу родини у батьків.
2. На формування образу родини у підлітків впливає Я-концепція і образ родини.
3. У дітей, чий батьки мають адекватну Я-концепцію, образ родини також буде адекватним.

Для проведення дослідження нами було сформовано методологічний апарат, що включав обґрунтування проблематики дослідження, психодіагностичні методики, математико-статистичні методи, методи кількісного та якісного аналізу емпіричних даних.

Ми встановили, що образ батьківської сім'ї - це емоційно-смысловий і когнітивний комплекс уявлень про динаміку розвитку сім'ї, її структуру та характер взаємин між членами сім'ї.

Значимість батьківської фігури в формуванні у дитини здатності справлятися зі стресом, ціннісних орієнтацій, контролю над своєю емоційною життям було показано в психодинамічних підходах.

У концепції Д. Боулбі, на яку ми спираємось при побудові нашого дослідження, вказується, що якість первинних уподобань впливає на побудову майбутніх довірчих і підтримують відносин. Дослідження показують, що

образ відносин з батьками впливає на формування відносин з оточуючими людьми в майбутньому (власні діти, кохані, друзі).

У своїх дослідженнях С. І. Севастьянок виявила у підлітків взаємозв'язок між вихованням, образом батьківських фігур і рівнем емоційного благополуччя (депресія і тривога).

Дослідження, яке провела Л. Ф. Фомічова показало що, ті підлітки, які мають конфліктні і несприятливий відносини з батьками, мають недиференційовані і сплоснені уявлення про своїх батьків. Підлітки, які мають сприятливими відносинами з батьками, мають емоційно насичені, об'ємні і диференційовані уявлення про своїх батьків.

У дослідженні, проведеному Т. В. Корніловою було виявлено, що стресогенна, неблагополучна сімейна атмосфера формує у підлітка образ світу, як загрозливий і небезпечний. Це ставлення переноситься підлітком із сім'ї і на інші міжособистісні взаємини.

У зарубіжних і вітчизняних дослідженнях було виявлено, що позитивний досвід взаємовідносин зі своїми батьками сприяє динамічному розвитку образів батьків протягом усього дитинства і підліткового періоду. Образ батьків проходить через стадію деідеалізації батьківських фігур і через поступове співвіднесення з реальністю. З'являється можливість у підлітків встановлювати дружні відносини зі своїми батьками завдяки деідеалізації образу батьків.

Завдання дослідження сімейної ідентичності підлітків представляється досить складною через дефіцит методів дослідження сімейної ідентичності. Найчастіше в залежності від фокусу, на який спрямований погляд дослідника, кожен автор по-своєму відбирає методи для вивчення сімейної ідентичності. Зазвичай дані методи спираються на методи дослідження сім'ї, а також ряд методів, спрямованих на вивчення особистісної ідентичності. Так, можна виділити три основні підходи до розуміння і, відповідно, дослідженню сімейної ідентичності. Перший підхід будується на дослідженнях групової ідентичності в цілому і характеризується її розумінням як чотирехстатусної

моделі опису себе в будь-якому груповому контексті (Е. Еріксон, Дж. Марсія, В.Р. Орестові).

Другий підхід до опису та специфіки дослідження сімейної ідентичності передбачає розуміння сімейної ідентичності як суб'єктивного образу сім'ї, представленого різними аспектами (О.А. Мінесва, Н.В. Лук'янченко). Третя група методів дослідження сімейної ідентичності відображена в роботі А.М. Епп і колег (А.М. Епп, L.L. Price), які, ґрунтуючись на визначенні Беннетта, пропонують дослідити безліч характеристик сімейної ідентичності.

Обробка результатів дослідження проводилася за допомогою математико – статистичних методів, а саме, критерію Манна – Уїтні та коефіцієнта кореляції Пірсона. Перевірка розподілу отриманих даних на відповідність нормальному закону здійснювалася за допомогою методу Е. І. Пустильніка. З метою перевірки розподілу на нормальність нами були визначені заходи центральної тенденції, такі як середнє арифметичне, мода, після чого був побудований впорядкований ряд і визначена медіана. В ході отриманих підрахунків ми визначили, що досліджувані параметри є приблизно рівними між собою ($\bar{x} \approx M_o \approx M_e$), таким чином, наше розподіл ми можемо розглядати як нормальне, виходячи з чого вибиралися подальші методи обробки даних. Узагальнення результатів здійснювалося за допомогою інтерпретаційних методів (класифікація і узагальнення емпіричних даних).

За типом наше дослідження відноситься до прикладних досліджень, оскільки має безпосередній зв'язок з практичною діяльністю. Його результати

можуть бути використані практичними психологами при роботі з проблемою образу майбутньої родини у підлітків, при формуванні практичних підходів до роботи з особистісними проблемами в рамках психологічного консультування.

Вибірку нашого дослідження склали 90 чоловік: з них – 60 чоловік – батьки, серед яких 30 матерів та 30 батьків у віці від 31 до 53 років, та 30 чоловік підлітки у віці від 12 до 15 років. Розподіл досліджуваних за різними видами професійної діяльності представлено на малюнку 2.1.

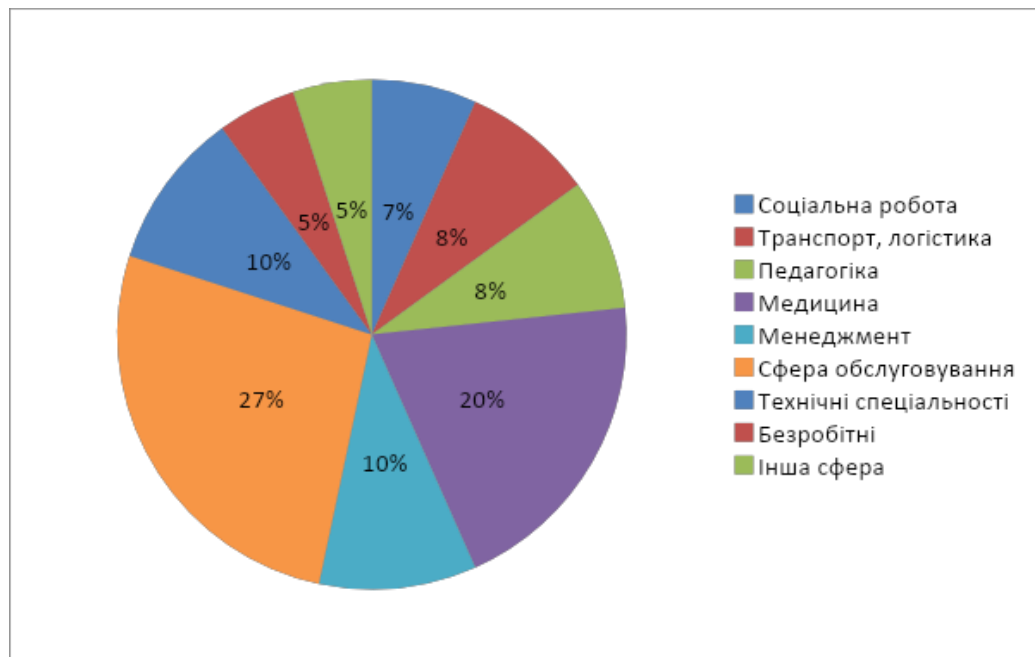

Рис. 2.1. Розподіл вибірки батьків за видами професійної діяльності

Дослідження проводилося в кілька *етапів*:

1. Підготовчий етап - включав розробку методологічної основи дослідження, вибір методів і методик дослідження, підготовка бланків та діагностичного матеріалу для тестування випробовуваних, а також формування вибірки дослідження.

2. Діагностичний етап - включав проведення діагностики серед батьків та підлітків. Діагностика проводилася як в індивідуальній, так і в груповій формі (фронтальне опитування).

3. Аналітичний етап - включав математико-статистичну обробку

отриманих даних, їх аналіз, порівняння та формулювання висновків на підставі проведеного дослідження.

Наше дослідження базується на *методологічних принципах*, перевірених всім досвідом вітчизняної психології. Це, в першу чергу, принцип єдності свідомості і діяльності, великий внесок, в розробку якого внесли О. Н. Леонтьєв і С. Л. Рубінштейн. Так, за С. Л. Рубінштейном «... взаємозв'язок психіки і поведінки, свідомості та діяльності в її конкретних, від щабля до щабля і від моменту до моменту змінних формах є не тільки об'єктом, а й засобом психологічного дослідження, опорною базою всієї методики». Стосовно до нашого дослідження це дозволяє розглядати Я-концепцію особистості як компонент свідомості, виявляється в конкретних ситуаціях сімейного життя і впливає на образ родини у підлітка.

Другим важливим принципом, який слід враховувати в роботі, є принцип системності.

Системним підходом займався Ч. Дарвін. Його підхід добре відомий в біології. Ч. Дарвін будував свою теорію відбору і пристосування, виходячи з єдності організації та розвитку біосистем, системний підхід в біології розвивали Геккель, Сеченов, Павлов, Бернштейн. У наш час (друга половина двадцятого століття) цього присвячені праці Анохіна, Малиновського, Сетрова, Урманцева, численні роботи з проблем екології, вирішальне значення системного принципу грає структуральна лінгвістика Ф. де Сосюра, Хомського.

Перша загальносистемна концепція була сформульована в 30-і роки Людвігом фон Берталанфі і потім розвинена в загальну теорію систем У. Ешбі, А.Рапопорт, Р.Акофом, К.Боулдінгом, А. Холла. У нашій країні теорії систем присвячені роботи А.Уємова, В.Садовський, Е Юдіна, І.Блауберга.

У психології системний підхід закладений в ряді концепцій: в ідеї І.П. Павлова про системний характер поведінки на основі саморегуляції (Павлов І.П., 1951); в навчанні Н.А. Бернштейна про побудову рухів (Бернштейн Н.А., 1966); в теорії функціональних систем П.К. Анохіна (Анохін П.К., 1975); в

положенні про перетворення інтерпсихічного в інтрапсихічне і концепції історичного розвитку вищих психічних функцій Л.С. Виготського (т. 3, 1983); в ідеї А.Р. Лурии про функції, спочатку розділеної між двома людьми, але згодом стала способом організації психічного життя індивіда (Лурія А.Р., 1963).

Необхідність широкого використання системного підходу в психологічних дослідженнях була декларована в середині 70-х років такими психологами як О. Н. Леонтьєв, Б. Ф. Ломов, К. К. Платонов. Природнича гілка психологічних досліджень збагачувалася за рахунок розвитку ідей Павлова, Анохіна, Бернштейна. У соціальній психології філософські основи для успішної реалізації системного підходу були закладені роботами В. Н. Сагатовського, В. І. Свідерського, В. П. Кузьміна.

Стосовно до цілей нашого дослідження, принцип системності передбачає соціально-психологічні відносини не до окремого члена сім'ї, а до всієї сукупності відносин, що виникають протягом усього терміну функціонування шлюбних відносин, як до особливої категорії, який виступає як елемент соціальної системи. Цілісність цієї системи обумовлює, в кінцевому рахунку, закріплення і розвиток певного ставлення підлітка до образу майбутньої сім'ї.

Безумовно значущим є принцип детермінізму, що трактується нами не в рубінштейнівському розумінні, коли зовнішні причини діють через внутрішні умови. Нам ближче розуміння детермінації прояви лідерських якостей в дусі А.Н. Леонтьєва, який вважав, що внутрішнє, заломлюючись в зовнішньому, змінює себе. Це означає, що Я-концепція формується і трансформується протягом усіх років функціонування сім'ї.

Важливим методологічним принципом для даної роботи є принцип розвитку. «Закономірності всіх явищ, і психічних в тому числі, пізнаються лише в їхньому розвитку, в процесі їх руху і зміни, виникнення і відмирання» (Рубінштейн С.Л., 1989, т.1, с.108).

Характер взаємини членів сім'ї не можна розглядати тільки як ситуативний фактор. Виступаючи як форма взаємодії, вони в підсумку створюють нові особистісні якості, які в подальшому впливають на розвиток сімейно-значущих якостей, і переносяться особистістю в інші життєві ситуації, тобто стають рисами особистості. У цьому плані важливим стає і облік принцип розвитку, особливо з точки зору інтерпретації отриманих даних.

Тестування випробовуваних проводилося в індивідуальному порядку. Загальний час проходження психодіагностики одним випробуваним склало 95 - 110 хвилин.

Обробка результатів дослідження проводилася за допомогою математико - статистичних методів. Перевірка розподілу отриманих даних на відповідність нормальному закону здійснювалася за допомогою методу Є. І. Пустильніка.

З метою перевірки розподілу на нормальність нами були визначені заходи центральної тенденції, такі як середнє арифметичне, мода, після чого був побудований впорядкований ряд і визначена медіана.

Метод Є. І. Пустильніка застосовується для перевірки нормальності розподілу результативної ознаки. Перевірка нормальності розподілу здійснюється за наступним алгоритмом:

$$A = \frac{\sum (x_i - \bar{x})^3}{n \cdot \sigma^3}$$

де: σ – (сигма) стандартне відхилення, знаходимо за формулою:

$$\sigma = \sqrt{\frac{\sum (x_i - \bar{x})^2}{n - 1}}$$

де: n – кількість ознак, що вимірювалися;

x_i – кожне значення ознаки;

\bar{x} – середнє арифметичне.

В ідеалі для симетричних розподілів показник оцінки асиметрії дорівнює нулю.

Показник оцінки асиметрії порівнюємо з критичними значеннями, при цьому, якщо показник оцінки асиметрії не перевищує свою похибку репрезентативності втричі, то це свідчить про те, що отримані дані мають вигляд нормального розподілу, тобто якщо $A_{кр} \leq 3$ то отримані дані розподілені згідно нормального закону.

Якщо $A_{емп} \leq A_{кр}$, то отримані дані розподілені згідно нормального закону розподілу.

Для оцінки ексцесу застосовується наступна формула:

$$E = \frac{\sum (x_i - \bar{x})^3}{n \cdot \sigma^3} - 3$$

В ідеалі для нормального розподілу показник оцінки ексцесу дорівнює нулю.

Показник оцінки ексцесу порівнюємо з критичними значеннями, при цьому, якщо показник оцінки ексцесу не перевищує свою помилку репрезентативності в три рази, то це свідчить про те, що отримані дані мають вигляд нормального розподілу.

Якщо $E_{емп} \leq E_{кр}$, то отримані дані розподілені згідно нормального закону розподілу.

В ході отриманих підрахунків ми визначили, що досліджувані параметри є приблизно рівними між собою ($\bar{x} \approx Mo \approx Me$), таким чином, наш розподіл ми можемо розглядати як нормальний, виходячи з чого обирались подальші методи обробки даних.

Статистична перевірка отриманих емпіричних даних здійснювалося за допомогою розрахунку коефіцієнта кореляції Пірсона, так як розподіл

виявився нормальним. Для оптимізації процесу обробки результатів розрахунок проводився автоматично за допомогою програми MS Excel.

Узагальнення результатів здійснювалося за допомогою інтерпретаційних методів (класифікація і узагальнення емпіричних даних).

2.2 Обґрунтування вибору методик дослідження

Розглянемо основні методи, які застосовувалися нами для проведення емпіричного дослідження. Для проведення емпіричного дослідження була проведена діагностика особливостей Я-концепції батьків за такими методиками як Тест-опитувальник на визначення рівня самооцінки Будассі, Методика Семантичний диференціал. Для діагностики образу сім'ї у підлітків використовувалась Шкала прив'язаності до членів родини, проєктивні методики, такі як твір Мій вихідний через 15 років, та незавершені речення.

Методика діагностики рівня самооцінки Будассі. Метод Будассі заснований на уявленні про те, що статистичною нормою є закономірна розбіжність реальної та ідеальної Я-концепції. У психології прийнято виділяти дві форми Я-концепції - реальну і ідеальну. Поняття «реальна» - це уявлення особистості про себе, про те, який я є. Ідеальна ж я-концепція (ідеальне «Я») - це уявлення особистості про себе відповідно до бажань («яким би я хотів бути»). Розбіжності між реальним і ідеальним Я може бути джерелом як серйозних внутрішньоособистісних конфліктів, так і саморозвитку особистості - багато чого визначається мірою цієї неузгодженості, а також його внутрішньоособистісною інтерпретацією. Коли випробуваному пропонується проранжувати відібрані ним або інструктором 20 якостей спочатку «в ідеалі», а потім «відповідно до своїх якостями», по суті, він надає собі ідеальну й реальну Я-концепції, різниця між якими і відповідає рівню самооцінки.

Метод семантичного диференціала був введений в психологічні дослідження Чарльзом Осгуд (Charles E. Osgood) в 1952 р Семантичний диференціал (semantic difference) - метод побудови індивідуальних або групових семантичних просторів (semantic space). Координатами об'єкта в семантичному просторі служать його оцінки по ряду біполярних градуйованих (трьох-, п'яти- і семибальних) оціночних шкал (rate-scale), протилежні полюси яких задані за допомогою вербальних антонімів [10, с. 610].

Д. А. Леонтьєв в статті «Суб'єктивносемантичні підстави оцінки та вибору книг масового попиту» пише: «Відповідно до теорії суб'єктивної семантики (Е. Ю. Артем'єва), поряд з образами конкретних людей, речей, ситуацій і абстрактних категорій, що зберігаються в пам'яті або в уяві, в підсвідомості людини зберігаються також їх так звані семантичні коди (далі - СК) - емоційно заряджені сліди, що відображають не сам об'єкт, а той вплив, який він надав на психіку суб'єкта».

У численних дослідженнях Е. Ю. Артем'євої показана реальність і значущість СК при формуванні оцінок респондентами. СК не пов'язані із зоровою, слуховий і іншими сенсорними модальностями; виявити їх можна тільки побічно, спроектувавши зовні через шкали семантичного диференціала, найчастіше використовується для діагностики СК.

Сучасна методологія вимагає експериментально досліджувати не тільки структуру і генез психічних явищ, а й їх прояви і в контексті функціонування, і в контексті породження нових образів, значень, відносин, смислів.

Шкала прив'язаності дитини до членів родини. Прихильність - найчастіше трактується як емоційна прив'язаність, емоційний зв'язок між людьми. Зазвичай мається на увазі, що цей вид емоційного зв'язку викликаний залежністю: люди очікують один від одного емоційного задоволення. Іноді термін прихильність вживається для позначення помірної форми любові.

Що стосується дітей, то істотною особливістю їх прихильності до батьків, є така поведінка дитини, коли він намагається підтримувати максимально тісний контакт з батьками. Методика призначена для того, щоб виявити, до кого з членів сім'ї найбільше прив'язана дитина.

Якісний аналіз образу майбутньої сім'ї серед підлітків проводився на основі методики «Мій вихідний день через 15 років», «Незакінчені речення». З метою реалізації завдань дослідження і перевірки висунутих гіпотез нами був використаний метод контент – аналізу для інтерпретації результатів даних методик.

Контент - аналіз являє собою метод виявлення і оцінки характеристик інформації, що містяться в текстах і мовних повідомленнях. Він полягає в перекладі досліджуваної інформації в кількісні показники і її статистичній обробці. Для оцінки специфічних характеристик текстів в них, відповідно цілям дослідження, виділяються певні смислові одиниці змісту і форми інформації, якими можуть виступати:

- психологічні характеристики персонажів повідомлень масової комунікації;
- види взаємодії людей;
- жанри повідомлень і т.д.

Метод контент - аналізу включає в себе:

- 1) виділення системи опорних понять (категорій аналізу);
- 2) відшукування в уже згадуваному тексті їх індикаторів - слів, словосполучень, суджень;
- 3) статистичну обробку даних.

У процесі статистичної обробки дослідником проводиться систематичний замір частоти і обсягу згадок виділених одиниць в певній сукупності текстів. На відміну від змістовного елементарного аналізу, контент-аналіз є науковим методом психології, що застосовується для отримання інформації, що відповідає таким критеріям якості як об'єктивність, надійність і валідність, і дозволяє виявити окремі психологічні характеристики комунікатора, аудиторії і повідомлення їх взаємозв'язку .

Важливими перевагами методу контент - аналізу є:

- можливість точної реєстрації зовні нерозпізнаних показників в об'ємних масивах емпіричних даних;
- здатність до виявлення прихованих тенденцій і закономірностей;
- допустимість здійснення відстроченого за часом аналізу з-битій і ситуацій;
- відносна об'єктивність процедур;
- надійність результатів;

- відсутність проявів впливу дослідника на поведінку досліджуваних.

Висновки до другого розділу

Таким чином, методологію нашого дослідження можна вважати такою, що повністю відповідає завданням нашого дослідження і дозволяє охопити максимально повно зміст відповідей випробовуваних, що дає можливість отримати якісний змістовний аналіз виділених нами категорій з метою перевірки емпіричних гіпотез дослідження.

Нами був підібраний комплекс методів, призначених для оцінки особливостей образу сім'ї у підлітків та виявлення особливостей Я-концепції у їх батьків. Виконання всіх перерахованих умов ми вважаємо необхідним і достатнім для реалізації цілей і завдань нашого дослідження.

РОЗДІЛ 3.

АНАЛІЗ РЕЗУЛЬТАТІВ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ ОБРАЗУ Я-КОНЦЕПЦІЇ БАТЬКІВ НА ОБРАЗ РОДИНИ У ПІДЛІТКІВ

3.1 Результати психологічної діагностики

У відповідності до цілей та завдань нашого дослідження, нами було проведено діагностику рівня самооцінки в вибірці батьків. Результати діагностики представлені в таблиці 3.1.

Таблиця 3.1

Результати діагностики самооцінки у вибірці батьків

Рівень самооцінки	Кількість досліджуваних, чол.	Кількість досліджуваних, %
Високий	5	12%
Середній	9	23%
Низький	26	65%

Представимо отримані результати на рисунку 3.1.

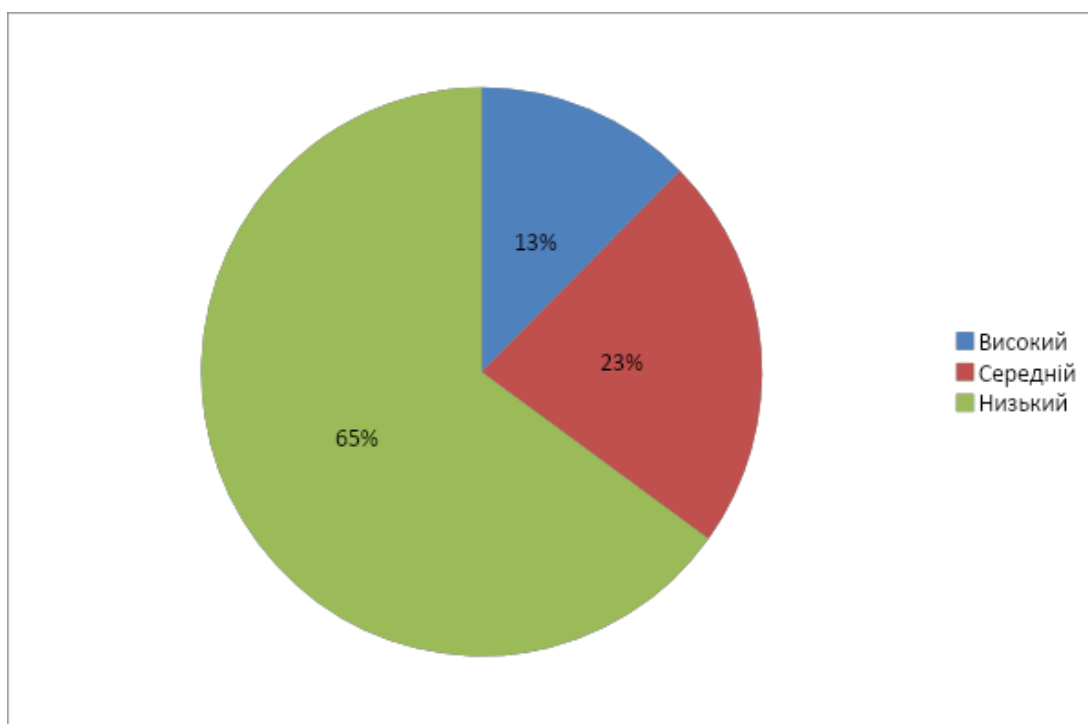

Рисунок 3.1 – Результати діагностики самооцінки у вибірці досліджуваних

Виходячи з даних, представлених на рис. 3.1, ми можемо зробити висновок, що для всіх батьків властиві переважно невисокі показники самооцінки, в той час як число досліджуваних, що показали високу самооцінку, є досить невисоким. Розглянемо, як проявляється самооцінка у вибірці залежно від статі.

У вибірці матерів висока самооцінка не була діагностована ні у одного з досліджуваних, (0%), середня самооцінка діагностована у 2 чоловік (10%), низька – у 18 чоловік (10%). Представимо отримані дані на рисунку 3.2.

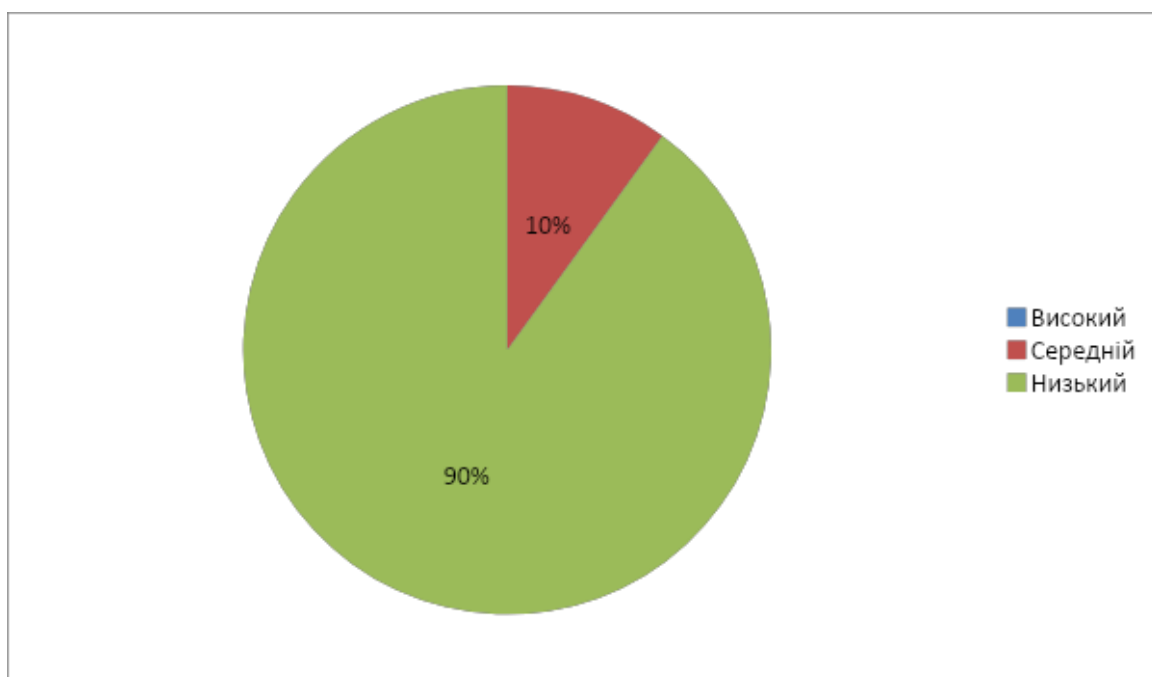

Рисунок 3.2 – Результати діагностики самооцінки в вибірці матерів

У вибірці батьків результати діагностики були наступними. Висока самооцінка була діагностована у 1 випробуваного (5%), середня - у 4 випробовуваних (20%), низька самооцінка у 15 випробовуваних (75%). Представимо отримані результати на малюнку 3.3.

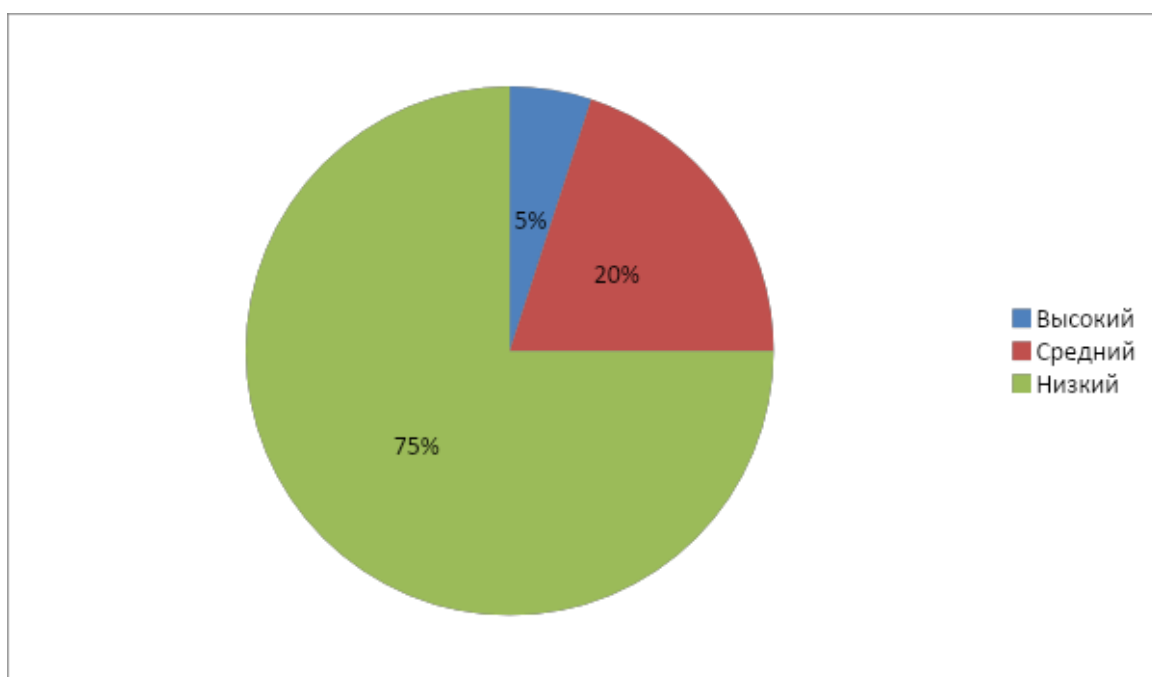

Рисунок 3.3 – Результати діагностики самооцінки у вибірці батьків

Як видно з рис. 3.3, для чоловіків також властива переважно знижена самооцінка. Порівняємо отримані результати на рисунку 3.4.

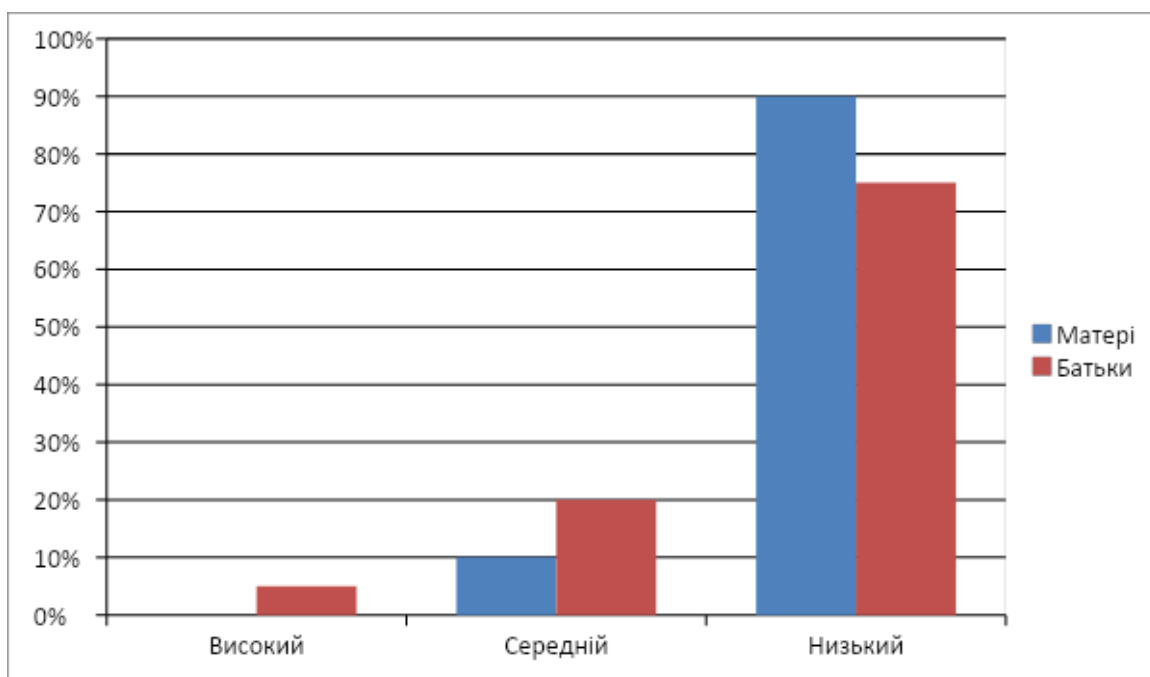

Рисунок 3.4 – Порівняння результатів діагностики самооцінки у матерів та батьків

З малюнка ми бачимо, що результати діагностики в обох вибірках є схожими. Для виявлення значущості відмінностей за цим параметром була проведена математико-статистична обробка, виконаний розрахунок t -критерію Стюдента (критичні показники t для даного числа випробовуваних складають: на 0,05% рівні - 2,02; на 0,01% - 2,71). Представимо результати розрахунку в таблиці 3.2.

Таблиця 3.2

**Результати встановлення статистичної значущості розбіжностей в
прояві самооцінки в групі дорослих**

Методика/Шкала	Матері середнє значення	Батьки середнє значення	t емпір.
Рівень самооцінки	64,55	55,65	1,8

З таблиці 3.2 ми можемо зробити висновок про те, що отримані значення критерію менше критичних для даного числа випробовуваних, в зв'язку з чим можна стверджувати що відмінностей в прояві самооцінки у жінок та чоловіків в вибірці батьків не виявлено. Розглянемо результати, отримані нами в ході діагностики за іншими методиками в вибірці випробовуваних.

Проаналізуємо результати, отримані за методикою «Семантичний диференціал».

Дані результати показують, що батьки з неадекватною Я-концепцією в образі дитячо-батьківських відносин орієнтуються на розуміння, впорядкованість і безкорисливість, вважаючи при цьому взаємовідносини дітей і батьків в деякій мірі важкими і конфліктними. Можна припустити, що батьки даної групи, усвідомлюючи труднощі і конфліктність у відносинах дітей і батьків, хочуть бачити взаєморозуміння і своєрідну структурованість в цих взаєминах. Швидше за все, це висловлює їх перевагу до позицій взаємоповаги і деякого рівності між батьками і дітьми. Батьки, що мають адекватну Я-концепцію, дитячо-батьківські відносини характеризують як люблячі, переживають, головні, але при цьому суворі і напружені. Такий результат може пояснюватися тим, що дана група дорослих орієнтовані в своїх уявленнях на близький чуттєвий зв'язок і першочерговість в житті людини дитячо-батьківських відносин, загострюють увагу на напруженості і емоційних переживаннях при взаємодії дітей і батьків, і пов'язують їх з необхідністю строгості у вихованні. Можна припустити, що батьки з

адекватною Я-концепцією, мали більш чуттєві, близькі емоційні зв'язки зі своєю батьківською сім'єю.

Таким чином, в груповий семантичної універсалиї при оцінці «дитячо-батьківських відносин» в обох групах респондентів в цілому переважають позитивні оцінки, які свідчать про позитивний образі взаємодії дітей і батьків в поданні підлітків.

Підлітки, що виховуються батьками з неадекватною Я-концепцією більшою мірою оцінюють дитячо-батьківські відносини як «добровільні», «безпечні», «впорядковані», «важкі» і «конфліктні». Можна припустити, що для даної групи підлітків в дитячо-батьківських відносинах значущими є авторитетність батьків, впорядкованість у вибудовуванні відносин і вихованні дітей. Швидше за все, безпека в даному випадку розглядається в контексті міжособистісної взаємодії сім'ї з іншими суб'єктам.

У групі підлітків, що виховуються в родині батьків з адекватною – концепцією, значно частіше, ніж у підлітків з родин, де батьки мають неадекватну Я-концепцію, при оцінці «дитячо-батьківських відносин» визначалися такі дескриптори, як «близькі», «люблячі», «відповідальні», «турботливі», «щасливі», «вимушені», «обмежуючі», «суворі» і «напружені». Ймовірно, батьки даної групи, в більшій мірі орієнтовані на строгість і контроль над дітьми в процесі виховання. При цьому представники батьків даної групи в більшій мірі вважають дитячо-батьківські відносини вимушеними. Швидше за все, це пов'язано з уявленнями респондентів про те, що діти, а іноді і батьки, не мають можливості вибирати, вступати чи не вступати в ці взаємини. Можна припустити, що більш висока оцінка по конструктам «турботливі» і «близькі» в групі батьків з адекватною Я-концепцією відображає в якійсь мірі велику опікаємість батьками дітей і високу емоційність відносин.

Отже, ми здійснили діагностику та надали структуру характеристики Я-концепції батьків та матерів, які виховують підлітків. Для реалізації мети

нашого дослідження наступним його етапом стала діагностика образу сім'ї у підлітків.

Для аналізу твору «Мій вихідний день ...» використовувався метод контент-аналізу. Аналіз отриманих результатів творів показує, що сім'я є важливою частиною життя переважної більшості підлітків.

Так, про сім'ю і її членів говорили 86,0% респондентів, тільки 14,0% підлітків при описі свого вихідного дня ніяк не згадали сім'ю (що побічно свідчить про її відсутність), і лише в одному випадку було отримано однозначну відповідь, що респондент через 15 років планує залишитись холостим.

Якщо при описі свого вихідного дня згадувалася сім'я, то практично завжди наводився опис спільного дозвілля, в першу чергу відпочинку (74,4%), і спільного прийому їжі (сніданок, обід або вечерю) (47,7%). Продовжуючи описувати свою сім'ю, 44,2% респондентів говорять про точну кількість дітей, а половина з них (22,1%) називають стать або вік кожного з дітей. Звертає на себе увагу, що серед тих, хто говорив про кількість дітей, найбільш поширені відповіді «три і більше дітей», за ним слідує відповідь «двоє дітей» і лише потім «одна дитина».

Також в ході опису вихідного дня більш ніж у третини підлітків дослідження проявляється тема взаємовідносин в сім'ї. Ці описання носять позитивний характер і стосуються відносин в сім'ї в цілому (взаєморозуміння, любов), уваги, інтересу, який батьки проявляють до дітей, і любовних, ніжних, близьких відносин між батьками.

Більше половини опитаних в оповіданні про свій вихідний день згадували індивідуальні заняття (58,1%), в яких не беруть участь інші члени сім'ї, найчастіше це або домашнє господарство, або відпочинок, заняття спортом, хобі. Важливим елементом майбутнього є робота, підлітки не тільки говорили про її наявності, але у 12,8% заняття професійною діяльністю присутні в рутині вихідного дня.

Майже для третини підлітків (32,6%) створення власної сім'ї не перешкоджатиме продовженню взаємодії з батьківською сім'єю, вони зустрічаються з батьками, проводять з ними разом час, відпочивають разом і іноді залучають бабусь і дідусів до турботи про онуків.

За методикою «Незакінчені речення» окремо було проаналізовано пропозиції, які за своїм змістом так чи інакше пов'язані з сім'єю, в першу чергу, це запитання про матір та батька респондента, а також уявлення про нинішню і майбутню сім'ю. Результати контент-аналізу за даними методиками показали наступне.

Серед респондентів більш поширене позитивне ставлення до обох батьків і батьківської родини в цілому; незважаючи на позитивне в цілому ставлення до власної сім'ї, велика частка тих, хто вважає, що більшість сімей не настільки благополучні (40,2%); подружнє життя представляється респондентам чимось позитивним («щасливим», «цікавим», «захоплюючим»), хоча, можливо, складним і відповідальним, але від нього підлітки очікують щастя і готові докласти зусиль для забезпечення благополуччя своєї майбутньої сім'ї (53,5% респондентів); досить значима частка тих, хто в якості ідеалу чоловіка і жінки називає когось із близьких родичів.

Майже для половини респондентів (48,1%) ідеалом жінки є хто-небудь з членів сім'ї, найчастіше мати (40,7%), незважаючи на виявлені нами в ході дослідження Я-концепції батьків досить низькі показники самооцінки. Ідеал чоловіка серед близьких родичів знаходять 36,6% респондентів. Це може говорити про вплив уявлень про батьківську родину на уявлення про свою майбутню сім'ю, так як при пошуку свого майбутнього чоловіка підлітки будуть спиратися на образ батьків.

Сім'я - досить важливий елемент майбутнього респондентів: в продовженні пропозиції «Найбільше я хотів (ла) би в житті...» майже третина опитаних (29,8%) так чи інакше згадали сім'ю (нинішню або майбутню). Порівняльний аналіз уявлень про батьківську родину і майбутню сім'ю у підлітків проводився на основі модифікованої методики «Двадцять

тверджень», в рамках якої необхідно придумати якомога більше характеристик своєї нинішньої і майбутньої сім'ї, продовжуючи пропозиції «Моя сім'я ...» і «Моя майбутня сім'я ... ».

Образ як нинішньої, так і майбутньої сім'ї досить високо диференційований у підлітків (в середньому опису включають 8-11 відповідей); опис майбутньої сім'ї має дещо більш раціональний, когнітивний характер у порівнянні з описом нинішньої сім'ї (частіше в описі майбутньої сім'ї згадуються її матеріальне благополуччя, склад, число дітей, в той час як в описі батьківської сім'ї частіше зустрічається тема взаємовідносин в сім'ї); уявлення про сім'ю у підлітків мають досить високий рівень рефлексії.

Таким чином, для підлітків незбалансованість майбутньої сім'ї пов'язана з такими показниками як контроль, згода, висока авторитетність і задоволеність стосунками з матір'ю. При цьому вплив взаємодії з батьком істотно менше.

3.2 Аналіз отриманих результатів

Проаналізуємо дані, отримані в ході емпіричного дослідження впливу Я-концепції батьків на образ сім'ї у підлітків.

Ми можемо зробити висновок, що уявлення батьків про свою дитину в тій чи іншій мірі співвідносяться з їх власної Я-концепцією, з їх уявленням про себе, оскільки, як відомо, будь-яка людина сприймає інших через призму себе. При розбіжності батьківських уявлень з тим що формуються чином себе у дітей виникає суперечлива Я-концепція, яка веде до труднощів у самовизначенні, підвищенню тривожності, замкнутості або, навпаки, агресивності, протиправної поведінки, що, в свою чергу, може призводити до конфліктів. Батьківська Я-концепція є підструктурою загальної самосвідомості і загальної Я-концепції особистості, яка конкретизується і проявляє специфіку за рахунок дитячо-батьківських відносин.

Образ як результат міжособистісного сприйняття виконує не тільки інформаційну, а й регулятивну функцію. Образи визначають стиль і характер взаємодії, орієнтують в ситуації спілкування і сприяють вибору засобів впливу на людину.

Поряд з «Образом Я» і способом іншої людини існують образи ставлення. Уявлення про відносини з батьком, матір'ю і іншими людьми також виконують регулюючу функцію в розвитку взаємин з іншими. Досвід відносин з матір'ю, батьком, характер цих відносин формують у дитини певний образ батьків. У подальшому сформовані образи матері і батька вже самі починають визначати специфіку дитячо-батьківських відносин. На відношення з батьками в підлітковому віці, з нашої точки зору, важливим є вплив робить образ одного. Сепарація від батьків, придбання підлітком автономії є важливою умовою становлення особистості. Відокремлення від батьків необхідно для виокремлення Я підлітка і усвідомлення себе як унікального і неповторного.

Ще одним фактором, що визначає відносини з батьками в підлітковому віці, є «Образ Я» підлітка. У структуру «Образ Я» входить як знання людини

про свої особливості (когнітивний компонент), так і ставлення до себе (афективний компонент).

У підлітковому віці взаємини дитини з батьками переходять на якісно новий етап, що обумовлено, в першу чергу, завданнями формування та усвідомлення підлітком своєї ідентичності, появою нових потреб і корінними перетвореннями в структурі мотиваційної сфери.

Основна проблема, що виникає в процесі переживання особистісної кризи у підлітків, - це проблема взаємин з батьками. У підлітковому віці дитина позбавляється від дитячої залежності і переходить до відносин, які побудовані на взаємній довірі, повазі і відносному, але неухильно росте рівність. Однак, в більшості сімей даний процес проходить дуже болісно і сприймається як зухвала поведінка, при цьому, всі приховані суперечності і труднощі, що існують в сім'ї, як правило, виходять назовні.

Це пояснюється тим, що в очах підлітка мати і батько як і раніше залишаються джерелом емоційного тепла, без якого він відчуває себе неспокійно. Залишаються вони і владою, що розпоряджається покараннями і заохоченнями, і прикладом для наслідування, які втілюють в собі кращі людські якості, і старшим другом, якому можна довірити все. Але з часом ці функції міняються місцями. У зв'язку з цим навіть у благополучних сім'ях виникає певна складність спілкування з дітьми підліткового віку.

Таким чином, сім'ю необхідно розглядати як значущий фактор становлення і соціалізації особистості, враховуючи характер її впливу на психіку підлітка при виявленні причин виникають у нього поведінкових труднощів.

У підлітковому віці взаємодія з кожним з батьків пов'язано з уявленнями про свою майбутню сім'ю. Так, незбалансований тип майбутньої сім'ї частіше пов'язаний з високими показниками емоційної близькості і згоди з матір'ю і високим рівнем прийняття, співпраці і порозуміння з батьком.

В цілому отримані значущі відмінності можна поділити на дві категорії, кожна з яких буде відповідати високому ступені згуртованості: надмірний

контроль і вимогливість з боку матері (в підлітковому віці) можуть говорити про порушення особистих кордонів дитини, також як і надмірна близькість і згоду.

У юнацькому віці вже немає такого впливу контролю і вимогливості батьків, але надмірний рівень близькості, згоди, прийняття може свідчити про затримуються процесах сепарації, що співвідноситься з уявленнями про майбутню сім'ю як незбалансованою.

Таким чином, з огляду на взаємозв'язок показників взаємовідносин з батьками і дисфункціональної гнучкості і згуртованості сім'ї батьків, можна доповнити портрет майбутньої сім'ї підлітків. Адже в своїх описах вони давали загальні відповіді, які не описуючи сферу взаємовідносин докладно.

Отже, це сім'ї, які будуються на прагненні зробити все, щоб відносини були близькими, щоб все спільно приймали рішення, часто проводили час разом, жили дружно і щасливо. Але в цих сім'ях майже немає місця для окремої життя кожного з їхніх членів, вони постійно повинні бути у взаємодії один з одним, немає налагоджених, узгоджених правил, немає відчуття стабільності.

Велика частина респондентів говорять тільки про своє сімейне життя і про те, як вони віддають все для благополуччя сім'ї (один з найбільш яскравих прикладів - досить часто зустрічається відповідь: «я працюю, тому весь свій вихідний я проводжу з родиною»).

Дослідження показують, що дуже багато в сімейних взаєминах залежить від того, на що її члени орієнтовані більше: на минуле, сьогодення або майбутнє. Від цього залежать рішення, що приймаються в сім'ї, відносини між батьками і дітьми, таким чином, тимчасова перспектива - це один з найважливіших факторів, що визначають становлення і специфіку поведінки особистості і є необхідним фундаментом для багатьох основних людських явищ і конструкцій.

Специфіка тимчасової перспективи в підлітковому віці та юності в значній мірі визначається актуальним соціокультурним контекстом, в нашому

випадку, Я-концепцією батьків. Цей контекст впливає також на ту вікову межу, яка розділяє підлітковий і ранній юнацький вік, зрушуючи цей кордону в залежності від конкретної соціальної ситуації розвитку підлітка.

На дорослих етапах онтогенезу тимчасова перспектива визначається не стільки віковими, скільки індивідуальними особливостями життєвого шляху. Це проявляється в варіабельності тимчасової перспективи в залежності від соціального статусу, майнового стану, освітнього рівня і гендерних характеристик людини.

Отже, проаналізувавши особливості підліткового віку, ми з'ясували, що найбільш характерною рисою підлітка виступає виражено почуття дорослості, прояв якого може мати як конструктивну, так і деструктивну спрямованість. Зміни, що відбуваються в фізіологічному і психологічному розвитку підлітка, зумовлюють виникнення в його поведінці нових, що не існували раніше рис характеру, таких як агресія, негативізм. Особливу роль серед цих якостей грає тривога, яка може проявлятися у підлітків як на особистісному, так і на ситуативній рівнях.

На характер психологічних переживань особистості підлітка важливу роль відіграє сімейне оточення, зокрема, взаємодія підлітка з батьками, взаємодія батьків між собою. Від того, яку спрямованість мають ці відносини, наскільки вони продуктивні і конструктивні, багато в чому буде залежати характер соціалізації підлітка і успішність побудови їм міжособистісних відносин у сімейних та позасімейних сферах.

Висновки до третього розділу

Поведінка дитини в підлітковому віці характеризується нестійкістю і мінливістю, обумовленою бурхливим протіканням фізіологічних процесів і формуванням новоутворень психіки. У зв'язку з цим, для даного вікового періоду характерно прояв різних поведінкових труднощів, які обумовлені специфікою соціалізації і розвитку особистості дитини. В ході дослідження вдалося отримати досить докладний образ як батьківської сім'ї, так і майбутньої сім'ї респондентів. Він носить в цілому позитивний характер, але якщо нинішня сім'я постає перед респондентами в яскравих, емоційно забарвлених описах, то образ майбутньої сім'ї носить дещо більш формальний характер. Отже, сімейне середовище найбільше впливає на процес становлення особистості підлітків, незважаючи на те, що зміст, способи, стилі виховної взаємодії у сім'ї змінюються з переходом дитини на нові вікові етапи, а сам підліток активно зорієнтований на спілкування з ровесниками.

Виконане дослідження не вичерпує всіх аспектів цієї багатогранної проблеми. Зокрема, подальшого дослідження потребує визначення умов і пріоритетних напрямів сімейного виховання. Доцільно було б звернути увагу на розробку цілісної системи спеціального всеобучу батьків із метою підвищення їхньої педагогічної компетентності з проблем виховання дітей у сім'ї. Важливим є питання удосконалення форм і методів взаємодії школи, сім'ї, громадськості з метою всебічного гармонійного розвитку особистості дитини.

Ми встановили, що у підлітків, що виховуються в групах батьків з неадекватною Я-концепцією, у ставленні до образу сім'ї першочерговими є емоційні компоненти, що відображають компенсаторний характер уявлень; у підлітків, що виховуються батьками з адекватною Я-концепцією - раціональні. Підлітки з родин батьків що мають неадекватну Я-концепцію, орієнтовані на любов, чуттєвість, безпеку і впорядкованість дитячо-батьківських відносин,

представники сімей з адекватною Я-концепцією - на контроль, опіку, строгість і обмеження в процесі виховання.

Таким чином, наявність різних шкал, що входять в універсальні груповий оцінки по високому інтервалу (90%), різних факторів і статистично значущих відмінностей середніх значень показує, що ставлення до сім'ї у підлітків в залежності від Я-концепції батьків має чітко виражену диференціацію, що може використовуватися в дослідницьких і практичних цілях при вивченні дитячо-батьківських відносин.

ВИСНОВОК

Проведений теоретичний аналіз основних наукових підходів до дослідження проблеми образу сім'ї у підлітків в залежності від Я-концепції батьків дозволяє зробити ряд висновків.

Я-концепція - це сукупність всіх уявлень індивіда про себе, сполучена з їх оцінкою. Описова складова Я-концепції - образ Я або картина Я; складова, пов'язана зі ставленням до себе або до окремих своїх якостей, - самооцінка або прийняття себе. Я-концепція визначає не просто те, що собою являє індивід, а й те, що він про себе думає, як дивиться на своє діяльне начало і можливості розвитку в майбутньому.

Шлюб і сім'я протягом тривалого історичного періоду є найважливішими елементами соціальної структури суспільства, фундаментальними інститутами, що забезпечують його постійне відтворення і стійкість.

На сучасному етапі традиційний інститут шлюбу переживає кризу, пов'язану з трансформацією подружніх відносин, зміну їх традиційної моделі і змісту. На зміну традиційним, історично зумовленим формам подружніх відносин, для яких властивий патріархальний уклад і нерівномірний розподіл подружніх ролей, приходять нові форми шлюбно-сімейних відносин, для яких характерний більш демократичний устрій і варіативність.

В системі подружніх відносин відбувається зміщення акценту на індивідуально - особистісні характеристики партнерів, збільшується різноманітність виконуваних ролей, трансформуються подружні цінності. Одночасно з цим розширюється спектр функцій, які виконують подружні стосунки: поряд з відтворенням потомства перед ними постають такі завдання як громадська, виховна, господарчо - побутова, емоційна, духовна, сексуально - еротична, рекреаційна.

Виховання дітей починається в сім'ї. Інші соціальні інститути включаються у виховний процес значно пізніше, коли формування основних

рис характеру дитини вже започатковано. Саме у сім'ї закладаються основи фізичного, інтелектуального й морального розвитку дитини, формуються громадянські почуття, світогляд, естетичні смаки.

Визначальними для дитини стають особистий приклад батьків, їх ставлення до праці, громадського життя, принципів, чесність, доброта і чуйність, бережливість, простота і скромність.

Сім'я здійснює вирішальний орієнтаційний вплив на формування особистості: становлення характеру, формування ціннісних орієнтацій, провідних пріоритетів, соціальної зрілості. Сімейні умови, включаючи соціальний стан, рід занять, матеріальний рівень і рівень освіти батьків, значною мірою визначають життєвий шлях дитини.

В зв'язку з вищезазначеним, нами було сформульовано мету дослідження: емпіричне вивчення особливостей впливу образу Я-концепції батьків на образ родини у підлітків. Об'єктом дослідження виступив образ родини у підлітків. Предметом дослідження ми позначили специфіку впливу образу Я-концепції батьків на образ родини у підлітків.

В ході досягнення поставленої мети були успішно вирішено такі завдання:

1. Проаналізовано поняття Я-концепції в роботах вітчизняних і зарубіжних дослідників.
2. Розглянуто основні етапи формування Я-концепції.
3. Проаналізовано роль сім'ї у формування особистості підлітка, зокрема, у становленні образу родини
4. Обґрунтовано методи та методологію емпіричного дослідження
5. Проведено емпіричне дослідження впливу образу Я-концепції батьків на образ родини у підлітків
6. Проаналізовано отримані результати, сформулювати відповідні висновки.

В ході проведеного дослідження ми успішно підтвердили гіпотезу про те, що образ родини у підлітків може відрізнятись в залежності від особливостей образу Я-концепції батьків.

Наукова новизна і практична значущість дослідження полягає в тому, що вони можуть бути використані в консультативній, психодіагностичній діяльності при роботі з підлітками, з метою діагностики і корекції їх індивідуально-особистісних особливостей. Отримані результати також розширюють і доповнюють існуючі теоретичні уявлення про ціннісні орієнтації і соціальних установках та особливості їх функціонування в підлітковому віці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Абрамова Г.С. Общая психология: учебник для студ. вузов/ Г.С. Абрамова. - М.: Академический Проект, 2002. – 511 с.
2. Авдеева Т. Г. Детско-родительские отношения как фактор развития познавательных способностей детей / Т. Г. Авдеева // Психология в России и за рубежом: материалы II междунар. науч. конф. (г. Санкт-Петербург, ноябрь 2013 г.). — СПб.: Реноме, 2013. — С. 116-122.
3. Андреева Т. В. . Семейная психология: Учеб. пособие. — СПб.: Речь. — 244 с., 2004
4. Андреева Т. В. Психология современной семьи /Т. В. Андреева. — СПб.: Речь, 2006. – 431 с.
5. Арефьева О. М. Родительское собрание как одна из форм объединения усилий семей учащихся и учителя по развитию личности ребенка. – 2013. - № 1. – с. 163-169.
6. Архиреева Т. В. Системный подход к пониманию структуры Я-концепции и закономерностей ее развития в детском возрасте // Культурно-историческая психология. - - № 4. - 2008. – с. 48-55.
7. Архиреева Т.В. Структура образа Я младшего школьника // Новые педагогические исследования: Сборник научных статей /Сост. В.И. Тютюнник. – Великий Новгород: НРЦРО, 1999. – 116 с.
8. Базалук О. М. Проект модели организации внеурочной деятельности «Через ключевые компетенции к личностному совершенствованию» // Муниципальное образование: инновации и эксперимент. - № 4. – 2011. – с. 9 – 16.
9. Базарова Е. В. Понятие картины мира в историко-культурологических психологических исследованиях // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. - № 2. – 2012. – с. 490 – 496.

10. Беляев И.А. Интенциональность целостного мироотношения // Вестник Оренбургского государственного университета. - № 1. - 2007. - с. 29-35.
11. Беляев И.А. Ценностное содержание целостного мироотношения // Вестник Оренбургского государственного университета. - № 2. - 2004. - с. 9-13.
12. Бернс, Р. Развитие Я-концепции и воспитание: учебник / Р. Бернс. — М.: Прогресс — 1998. — 422с.
13. Барабанщикова В.В. Индивидуальные ресурсы оптимизации функционального состояния спортсменов в процессе психологической саморегуляции // Вестник Самарской гуманитарной академии. Серия Психология. — 2009. — № 1(5). — С. 75–92.
14. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание: учебник / Р. Бернс. — М.: Прогресс — 1998. — 422с.
15. Борисенко Е. А. Дисциплинарные родительские стратегии в неполных семьях // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. - № 1. – 2010. – с. 172 – 183
16. Бойко Ю. В. Детско-родительские отношения как условие развития у подростков позитивных установок на будущую семью // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. - № 7. – 2015. – с. 26 – 35.
17. Бороздина Л. В. Сущность самооценки и ее соотнесение с Я – концепцией // Вестник Московского университета. Серия 14: Психология. - № 1. – 2011. – с. 54 – 66.
18. Веракса А.Н., Исайчев С.А., Зинченко Ю.П., Леонов С.В. и др. Психология спорта: Монография / Под ред. Ю.П. Зинченко, А.Г. Тоневицкого. — М.: МГУ, 2011.
19. Веракса А., Леонов С. Социально-психологические аспекты работы спортивного психолога и тренера с командой // Социальная психология и общество. — 2011. — № 2. — С. 111–122.

20. Веракса А. Спортивный психолог // Молодежь и общество. — 2012. — № 3. — С. 26–36.
21. Гайфулин А. В. Различные теоретические подходы в определении понятия самооценки // Вестник Томского государственного педагогического университета. - № 1. – 2009. – с. 73 – 77.
22. Геворкян Т.В. Родители и подростки о семье как о ценности // Гуманизация образования. - № 1. – 2008. – с. 5 – 6.
23. Гогунев Е.Н., Мартыанов Б.И. Психология физического воспитания и спорта: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. - М.: Издательский центр "Академия", 2000. - 288 с.
24. Золотарева, А.А. Дифференциально-психологическая диагностика перфекционизма // Вестник Университета (Государственный Университет Управления). № 2. – 2012. – с. 279–283.
25. Золотарева А.А. Перфекционизм в структуре саморегуляции личности // Психология и психотехника. – № 3. 2012. – с. 59–68.
26. Иванова В. С., Иконникова А. А. Влияние стабильности семьи на формирование ценностных ориентаций и самоопределение подростка // Вестник Томского государственного университета. – № 15. 2010. – с. 2–6.
27. Искажимова А.К., Таликова Г.Т. Влияние семейных отношений на воспитание ребенка [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://www.rusnauka.com/28_WP_2014/Pedagogica/6_177335.doc.htm
28. Клименко І. В. Система цінностей у підлітковому віці [Електронний ресурс] // Режим доступу: <https://sociology.knu.ua/sites/default/files/library/elopen/aktprob.19.140.pdf>
29. Калюжна О. М. Психологічні особливості формування Я-концепції у старшому шкільному віці // Актуальні проблеми педагогіки, психології та професійної освіти. - № 2. – 2016. – с. 1 – 9.
30. Карнацкая Н. В. Влияние семьи на социализацию подростка // Концепт. – № 5. 2017. – с. 36 - 40.

31. Коваленко В. А. Генезис самооценки личности как психологической категории // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 3: Педагогика и психология. - № 3. – 2011. – с. 1 – 5.
32. Комиссарова Л. Г. Особенности самоотношения студентов с Я – ориентированным перфекционизмом // Вестник Бурятского государственного университета. - № 5. – 2012. – с. 46 – 52.
33. Ковалев Г.А. Психология современной семьи. - СПб., 2005. – 433 с.
34. Кожевникова М. Н., Агафонова М. Н. Особенности влияния семьи на социализацию подростков // Проблемы педагогики. - № 1. – 2016. – с. 12 – 17.
35. Косолапова Н. Г. Становление позитивной Я-концепции дошкольников // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. - - № 2. – 2008. – с. 11 – 15.
36. Кошкарлова Т.А. Психологический анализ проблем детско-родительских отношений. - М., 2004.
37. Листратенко Н. Семейные взаимоотношения и их влияние на развитие личности ребенка // Социальная педагогика – 2006. - №2 – с.88-92.
38. Маркелов В.В. Психолого-педагогические аспекты интегративного подхода к управлению развитием индивидуальности спортсмена // Теория и практика физической культуры. № 2, 2006. С. 24-26.
39. Миронова Т.Л. Самосознание, профессиональное самосознание и его эмоциональнооценочный аспект // Актуальные проблемы современной психологии: материалы круглого стола, посвящ. 10-летию Бурятского госуниверситета и 5-летию социальнопсихологического факультета (17 октября 2005 г.) / под ред. Т.Л. Мироновой. - Улан-Удэ: Изд-во Бурятского госуниверситета, 2005. - С. 39-71.
40. Мустафаева А. Р. Теоретические основы нравственного воспитания личности // Вестник социально – педагогического института. - № 1. – 2011, с. 1 – 2.

41. Мухина В.С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество: Учебник для студ. вузов. – 1-е изд., стереотип. – М.: Издательский центр «Академия», 2004. – 456 с.
42. Мякинников С. П. Функционалы мировоззрения: классификация и общая характеристика // Теория и практика общественного развития. - № 12. – 2013. – с. 1- 5.
43. Осипова Л. Б., Устинова О. Б. Особенности формирования личности подростков в различных типах семей // Вестник Вятского государственного университета. - № 6. – 2014. – с. 5 – 8.
44. Паненкова Ю. В. Становлення позитивної Я-концепції як мета особистісної адаптації обдарованих дітей молодшого шкільного віку // Проблеми сучасної психології. - № 9. – 2010. – с. 236 – 441.
45. Пастухова М. В. Теоретические аспекты психологического изучения самооценки личности // Известия Самарского научного центра Российской академии наук // № 5. – 2010. – с. 460 – 463.
46. Песчанная И. В. Постиндустриальный конструкт мировосприятия: человекомерность и технологичность культуры с позиции синергетического подхода // Философские проблемы информационных технологий и киберпространства. - № 1. – 2010. – с. 188 – 193.
47. Прокина П. Н. Классификация педагогических условий внедрения гендерного подхода в учебный процесс // Современные проблемы науки и образования. - № 6. – 2012, с. 1.
48. Психологии: Практикум/ Ред.-сост. Л.Д. Столяренко. - Ростов н/Д: «Феникс», 2001. – 704 с.
49. Ручаевская Г. А. Условия формирования Я концепции личности студента // Инновации и еко-технологии. - - № 5. – 2015. с. 1-7.
50. Сагова З.А. Влияние физической активности на качество жизни в позднем возрасте // Вестник Европейской академии естественных наук. — 2010. — Т. 1, № 2. — С. 51–54.

51. Січка В. І. Особливості розвитку образу світу у підлітків з різним соціальним статусом // INNOVATIVE SOLUTIONS IN MODERN SCIENCE № 8(8), 2016/ - с. 1 - 9
52. Січка В. І. Психологічні особливості сприйняття картини світу у підлітковому віці [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/6886/1/Sichka.pdf>
53. Сопов В.Ф. Теория и методика психологической подготовки в современном спорте. - М., 2010. - 120 с.
54. Спортивная психология в трудах отечественных специалистов /Сост. и общая редакция И.П. Волкова. — СПб.: Питер, 2002. — 384 с.
55. Теплякова О. А. Социальный заказ на воспитание духовно – нравственной личности // Инновационные проекты и программы в образовании. - № 6. – 2013. – с. 18 – 21
56. Уколов А. В. Формирование спортивной мотивации у младших школьников // Молодой ученый. — 2012. — №9. — С. 320-323.
57. Филатова Е. А. Особенности идеального Я личности при перфекционизме // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. - № 11. – 2015. – с. 206 – 209.
58. Фомина Л. К. Понятие и типы детско-родительских отношений // Молодой ученый. — 2014. — №2. — С. 704-707
59. Хижкина Н. И. Влияние семьи на формирование ценностних ориентаций подростков // Вестник Тамбовского университета. Серия: гуманитарные науки. - № 8. – 2007. – с. 18 – 19.
60. Ховряк О. Особливості розвитку самоставлення підлітків, що виховуються в неповних сім'ях [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/45>
61. Ходаева Л.Ю. Формирование ключевых компетенций младших школьников на основе деятельностного метода обучения// Управление начальной школой. – 2013. – №6., с. 19 – 22.
62. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. М.: Питер, 2005.

63. Шелекета В. О. Онтологические основания целостности человека в контексте проблематики историко-культурных типов мировосприятия // Сервис в России и за рубежом. - № 4. – 2013. – с. 184 – 192.

64. Швецова М. Н., Томилина М. И. Образ будущей семьи в представлении подростков // Преподаватель XXI века. - № 14. – 2010. – с. 78 – 81.

65. Шнейдер Л.Б. — Семейная психология, М: Академический проект, 2007 г. – 768 с.